

SOCIETATEA DE ȘTIINȚE FILOLOGICE
DIN
ROMÂNIA
FILIALA TIMIȘOARA

PHILOLOGICA
BANATICA

Vol. II

Italienistică

Timișoara, 2008

Coordonatori:
Prof. univ. dr. VASILE D. ȚĂRA
Prof. univ. dr. ILEANA OANCEA
Prof. univ. dr. SERGIU DRINCU

Volum alcătuit în colaborare cu Universitatea de Vest din Timișoara,
Catedra de Limbi Romanice și Societatea *Dante Alighieri*

Coordonatorul volumului:
Conf. univ. dr. VIORICA BĂLTEANU

Colecția *Philologica*

Coordonatorul colecției: Lector. univ. dr. MIRELA BONCEA

Philologica Banatica apare de două ori pe an

Coperta: DAN NIȚU
Tehnoredactare computerizată: LADISLAU SZALAI

© Copyright Editura *Mirton* și Editura *Amphora*
Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate.
Reproducerea parțială sau integrală, pe orice suport, fără acordul scris al editurilor
Mirton și *Amphora*, este interzisă.

ISSN 1843-4088

Italiana la Universitatea de Vest din Timișoara

Specializarea Limba italiană din cadrul Facultății de Litere, Istorie și Teologie a luat naștere în anul universitar 1997-1998, fiind coordonată de conf. dr. Viorica Bălteanu. Activitatea la catedră a fost susținută de importante cadre didactice din Universitatea noastră, precum și de lectori italieni. Amintim aici pe prof. univ. dr. Ileana Oancea, prof. univ. Iosif Cheie-Pantea, lector dr. Daniele Pantaleoni, lector dr. Maria Luisa Lombardo, lector Paola Santaniello, lector Cristina Moras, lector Gennaro Montanaro, lector Marcella Fortunato.

Limba italiană se studiază ca limbă B, dar, în același timp, numeroși studenți, de la alte facultăți ale Universității de Vest și de la alte specializări de la Litere, Istorie și Teologie au optat pentru a învăța limba italiană ca limbă facultativă, considerând această alegere ca fiind utilă și cu largă deschidere spre numeroase oportunități. Din 2009, va exista Italiană A.

Prin dezvoltarea, an de an, a specializării, prin încheierea de convenții bilaterale și prin alte forme de colaborare cu Universități din Italia, un important număr de studenți a beneficiat de burse de studiu sau a efectuat stagii de pregătire în învățământul superior din patria lui Dante la Udine, Catania, Padova, Perugia, Trieste, Foggia.

Din anul universitar 2008-2009 se desfășoară, în cadrul aceleiași specializări, și primul Master în italiană, intitulat *Civilizație italiană și cultură europeană*, la care predau, pe lângă cadre didactice ale universității noastre, și cadre universitare italiene.

În universitate, prin strădania celor care predau limba italiană își desfășoară activitatea și Comitetul *Dante Alighieri*, fondat în anul 1991. De atunci și până astăzi, au fost organizate numeroase serate dedicate culturii și civilizației italiene și nu numai. La conducerea Comitetului s-a aflat, de la înființare și până în 2008, prof. univ. dr. Iosif Cheie-Pantea, iar în calitate de vicepreședinte, conf. dr. Viorica Bălțeanu. În urma alegerilor din iunie anul trecut, aceasta a devenit președintele executiv al comitetului, profesorul Iosif Cheie-Pantea devenind președinte de onoare.

Conducerea centrală a Societății *Dante Alighieri*, cu sediul la Roma, a acordat, în fiecare an, burse de studiu atât cadrelor didactice, cât și studenților care s-au distins prin preocupări culturale, științifice și în organizarea seratelor realizate de Comitetul timișorean *Dante Alighieri*.

Salutăm cu toată căldura apariția acestui volum dedicat specializării Limba italiană, aflate în al doisprezecelea an de existență în cadrul Catedrei de limbi romanice, limba divinului Dante reprezentând o direcție foarte importantă a studiilor filologice timișorene.

Prof. univ. dr. **Eugenia ARJOCA-IEREMIA**
Șeful Catedrei de limbi romanice

Sumar

CUVÂNT ÎNAINTE (Eugenia ARJOCA EREMIJA)	3
---	---

I. In Magistrae honorem Maria Belisare

Viorica BĂLTEANU, <i>Maria Belisare: un dascăl, un om</i>	11
Rodica BĂRBAT, <i>Doamna Mioara Belisare sau despre verbul a dăruî</i>	23
Vasile BOGDAN, <i>Nemurirea s-a născut la catedră</i>	27
Cornel UNGUREANU, <i>Între imagini</i>	30

II. Lingua italiana

Mirela Ileana BONCEA, <i>Alcune peculiarità del linguaggio giovanile italiano</i>	33
Despina-Elena GROZĂVESCU, <i>Aspetti del neopurismo di Bruno Migliorini</i>	48

Silvia MADINCEA PAȘCU, <i>L'infinito come soggetto, complemento predicativo e attributo in italiano e romeno</i>	54
Oana SĂLIȘTEANU, <i>Per un identikit del burocrate</i>	64

III. Letteratura italiana

Norberto CACCIAGLIA, <i>La presenza di Dio nella lirica di Quasimodo</i>	81
Annamaria COLCERIU, <i>Semiotica mesajelor nonverbale în Ghepardul de Giuseppe Tomasi di Lampedusa</i>	91
Gabriela LUNGU, <i>L'avventura del tempo in Bassani e Norman Manea</i>	103
Iulia Mihaela NĂNĂU, <i>Forme identitare în povestirile lui Saba</i>	109

IV. Civiltà

Riccardo CAMPA, <i>Il profilo storico della cultura italiana (I)</i>	125
Gian Franco LAMI, <i>Intelligenza e tecnica: per un nuovo accordo epocale</i>	135
Ileana OANCEA, <i>Asumarea unui destin: Teresa Ferro (1956-2007)</i> ..	146
Daniele PANTALEONI, <i>La Bucarest di Saul Steinberg: città della memoria, città dell'oblio (I)</i>	153

V. Recensioni

- Gian Franco LAMI: *Loredano Matteo Lorenzetti, L'anima della bellezza*, Franco Angeli, Milano, 2008165
- Daniele PANTALEONI: *Un libro utile (Viorica Bălțeanu-Ioana Celina Pașca, Introduzione al linguaggio del diritto, Hamangiu, București, 2007)*170
- Elena PÎRVU: *O exegeză bibliografică (Ion Istrate, Romanul italian în România (1843-1989), Editura Paralela 45, Pitești, 2007) ...*172

I. In Magistrae honorem
MARIA BELISARE

MARIA BELISARE: UN DASCĂL, UN OM

Viorica BĂLTEANU

Universitatea de Vest din Timișoara

Ce imensă șansă e aceea de a fi avut parte de dascăli exemplari! Condiția *sine-qua-non* pentru a fi un asemenea om al catedrei este zestrea umană deosebită, altruismul, dar și competența profesională la fel de indiscutabilă.

Celelalte așa-zise cadre didactice sunt balast. Foarte toxic, din nefericire. A distruge, simultan, zeci, sute de tineri subiecți este înfricoșător de primejdios, pentru fiecare din acei învățăcei, pentru prestigiul școlii, în sens amplu, ca și pentru societate. Sistemul incapabil să se debaraseze de pseudoprofesorii este sortit autodistrugerii. La noi, se vede cu ochiul liber cum — din cauza crasei indiferențe a factorilor de răspundere, nepăsători la calitatea și prestigiul actului educațional — au ajuns la catedră enorm de mulți neaveniți. În paginile ce urmează, vom arăta ce înseamnă, în schimb, un dascăl mare, căruia îi porți recunoștință toată viața.

Evocării neuitatei noastre profesoare Maria Belisare i-a fost dedicată serata *Dante Alighieri* din noiembrie 2007. Au vorbit, atunci, cu emoție, despre omul și dascălul care ne-a marcat viața Iosif Cheie-Pantea, Rodica Bărbat, Vasile Bogdan, Emilia Ungurean, Sergiu Drincu, Cornel Ungureanu, semnatara prezentelor rânduri. Ne-au ascultat cu multă luare-aminte colegi mai tineri, studenți. Ca în destule ocazii similare, acele două ceasuri de înălțare sufletească ne-au reunit în Aula care — cea dintâi în Universitatea de Vest din Timișoara, încă din 1996, personalizată — este recognoscibilă, nu printr-un număr

neutru și banal, ci printr-un nume: acela al supremului poet al Italiei, etern izvor de cultură majoră.

Un abur de lacrimă, câteva momente duios hazlii au împănat amintirile datorite nouă înșine și celorlați, în acea seară. Nimeni nu s-a plictisit. Ideea reunirii între copertile revistei *Philologica Banatica* a menționatelor clipe de viață universitară timișoreană, cu precădere din anii '50-'60, le aparține profesorilor Ileana Oancea și Sergiu Drincu. Le mulțumim.

Doamna profesoară Maria Belisare a fost – nu numai după a noastră opinie – un cadru didactic exemplar, pentru că îmbina excelent principalele două vocații ale profesiei: competența în domeniul predării și priceperea, atât de prețioasă, de a făuri oameni integri prin educație. Credea nestrămutat în acel miracol ce se împlinește prin consilierea, formarea atentă a tinerilor, miracol repetat, în concret, de Domnia sa cu aproape fiecare student care a avut norocul de a-i fi în preajmă. Excepțiile sunt persoane cărora degeaba vrei să le inculci principii înalte: de unde nu e, nici Dumnezeu nu cere! Doamna noastră era aspră, intransigentă, directă, dar dreaptă, onestă, generoasă, însuflețită de credința în forța experienței pedagogice validate de milenii. Uneori, ne surprindea prin gingășii extreme, totuși.

Intra în amfiteatru – eram vreo 40-45 de studenți în maxi-grupa de Limba italiană studiată în regim intensiv – punctuală, sever elegantă, purta ochelari cu ramă groasă, avea servieta neagră doldora de cărți, fișe, alte materiale didactice. Mi-a explicat, mai târziu. Un cadru didactic universitar vine negreșit „înarmat” cu cele trebuitoare, iar o poșetă, chiar încăpătoare, nu este potrivită, lipsindu-i prestanța. Despre dascălițele care fac „parada modei” avea o părere deloc măgulitoare. Era tranșantă în formulări Profesoara noastră, motiv pentru care îi așteptam, cu inima cât un purice, estimările. Elenganța, nu

numai vestimentară, era desăvârșită. Piese clasice, în culori cu osebire sobre, bine armonizate. Un parfum discret, de calitate, părul de omăt coafat nestrident. Era convinsă de faptul că adevărul nu trebuie ascuns, avea – din fericire – un tovarăș de drum cu aceleași convingeri de viață.

Spunea lucrurilor pe nume. Era temută, respectată, dar și comentată cu sarcasm, în lipsă, de către aceia care nu-i puteau opune un model comportamental la fel de coerent etic.

Iubea imens orice formă de viață. Se înconjura de plante, pe care le îngrijea personal, acasă, la catedră. Cine iubește plantele, animalele dă tot ce are mai bun în suflet ființelor umane, mi-a confirmat Doamna tacit, mereu. Important e să fii un om de nădejde, unul „pentru orice anotimp”, lăsa de înțeles.

Cu vreo doi-trei colegi (îndeosebi fete, dintre băieți îl prețuia numai pe Vasi Bogdan) am fost invitată în locuința Doamnei, către sfârșitul anului secund. Soții Belisare ocupau o cameră spațioasă, luminoasă, cu acces la dependințe¹. Pe atunci, strada se numea Leningrad. Vecinul de apartament, un croitor și familia, îi teroriza cu zgomotul mașinilor de cusut (lucrau în serie) pe cei doi intelectuali obișnuiți să se dedice, zilnic, lecturii, scrisului. După absolvire, timp de aproape trei decenii, i-am vizitat în cartierul ce, în anii '70, abia se profila, ulterior, devenind împlinit: Calea Torontalului. Doamna Profesoară mi-a povestit cum primiseră repartizarea² pentru acel apartament.

La începutul deceniului opt, s-a ivit o situație unică, în urma unui prim foarte important congres internațional găzduit

¹ Tinerii se vor mira, dar locuințele „în comun” constituiau aproape o regulă. De inspirație stalinistă. Astfel supravegherea vecinilor fiind lesnicioasă, nu numai umilitoare existența sub nasul celorlalți.

² Problema locativă nu se rezolva lesne. Existau foarte lungi liste de așteptare, condițiile erau stabilite rigid.

de România, la Facultatea de Științe Economice timișoreană. Evenimentul fusese susținut organizatoric și financiar de magnatul originar din Lugoj, dar având cetățenie italiană, Iosif Constantin Drăgan, aflat la vârful Asociației Internaționale de Marketing. Doamna Profesoară a asigurat impecabil traducerea intervențiilor oaspeților străini, din italiană și din franceză, elogiindu-i cu toții prestația.

Aflată în prag de pensionare, exasperată de anii de stat în comun cu persoane doritoare să se extindă grabnic în tot apartamentul, întrebată fiind cum înțelege să fie răsplătită pentru efortul depus, a relatat în ce condiții precare domiciliază. Apartamentul le-a fost destinat la intervenția directă a unui activist cu rang înalt, care preda și la universitate. Spre uluirea celor de la Personal. Cum asta? Soții Belisare nu erau membri ai P.C.R., studiaseră în Italia în perioada interbelică, la Regionala C.F.R. și la Universitate nu fuseseră luați în calcul, figurând pe listele de așteptare pe locuri ce nu dădeau vreo speranță... Și totuși, o fărâmă de dreptate s-a făcut, atunci.

Am admirat întotdeauna ordinea perfectă, aranjamentul interior de un bun-gust fără cusur, ospitalitatea caldă a familiei Belisare. Unite cu conversația despre câte toate, deveneau un ritual de neuitat. Mereu mă îndrăgosteam de plantele splendid înflorite de pe pervazul interior încăpător, din camera cea mare, unde eram, cel mai adesea, primită. În ultimii ani ai secolului trecut, am fost repetat invitată, la același ceas de început de seară, cu doamna doctor Roșiu.

Ușa-fereastră era încadrată de scoarțe muntenești țesute cu model tradițional. Cu figuri geometrice, nu cu „verde” colorate aiuritor, cum se instala moda *kitsch*, de ceva timp. Pe jos, tot scoarțe de lână, cu modele românești stilizate, în culori neutre. Moșteniri de familie: domnul Belisare era fiul unic al unui renumit pictor de biserici și al unei delicate descendente dintr-o familie franceză. Tablourile, superbe, erau pictate

aproape toate de către Dimitrie Belisare. Mai erau pe pereți un desen de Iosif Iser, alte câteva picturi, o adorabilă ceramică italiană, ce mă făcea să suspin interior prin inscripția: *Casa mia, casa mia,/ per piccina che tu sia,/ io ti vedo una badia!*

Nu o dată, vorbind cu doamna doctor Roșiu, în drum spre stația de tramvai, ne-am exprimat amândouă îngrijorarea cu referire la ce se va întâmpla când unul din cei doi soți va dispărea. Era limpede că simbioza era totală, iar lucrurile urmau a lua aspect tragic. Oricum Doamna era stâlpul...

Pe la sfârșitul anilor '70, într-o însorită dimineață de duminică, Doamna Profesoară mi-a cerut să nu mă mai adresez lor decât cu „tanti Mioara și nenea Marcel”. Ce bucurie rară! Mă considerau ca făcând parte din familie. Cătălina, o nepoată, devenise clujeancă prin căsătorie, preda franceza la liceu, avea doi copii foarte reușiți, o vedeau tot mai rar, însă comunicau telefonic și epistolar cu regularitate.

Dumnezeu s-a îndurat, într-un fel. L-a luat mai întâi pe nenea Marcel. Au urmat ani triști. Bonomia omului conciliant, cu acut simț al răspunderii își făcea simțită lipsa. Tanti Mioara nu mai putea să citească. În câteva împrejurări, cu inima închircită de durere, i-am explicat că nu-l va putea întâlni pe nenea Marcel, acolo, în lumea de lumină, decât dacă va rămâne curajoasă până la capăt, îndurând despărțirea vremelnică. Nu mai putea veni la seratele *Dante Alighieri*. Îi povesteam mici năzbâtii ale băieților mei, despre minunata Teresa Ferro și despre alți oaspeți străluciți, despre Daniele Pantaleoni care-mi era colaborator apropiat. Era bine îngrijită de o familie care locuia la scara vecină.

Pe tanti Mioara am condus-o pe drumul din urmă, în 31 decembrie 1999, regăsindu-ne – în acea zi cenușie, rece, umedă – cu sufletul sfâșiat, aproape toți aceia care am iubit-o cu adevărat.

Ne întrebăm, nu o dată, care este explicația tot mai numeroaselor divorțuri. Tanti Mioara și nenea Marcel au fost legați de o afecțiune puternică, dublată de respectul reciproc. Au rămas nedespărțiți, inclusiv pentru că veneau din familii care se destrămaseră, după divorț ajungându-se la alte căsătorii. Numai *Petite*, măicuța lui nenea Marcel nu se mai legase în alt matrimoniu. O aminteau cu nesfârșită duioșie.

Peste 50 de ani împreună, deși intervenise războiul, iar Marcel, proaspătul soț, plecase pe front. Urmaseră ani dificili, în București. La Timișoara, oraș natal pentru tanti Mioara, treptat, lucrurile se așezaseră. Se derula „sumbrul deceniu”, atmosfera era otrăvită. Își făgăduiseră ca, orice s-ar întâmpla, să rămână laolaltă. De aceea, casa lor a fost mereu o oază de seninătate, familia fiind o valoare esențială: te căsătorești după o chibzuială temeinică, spre a face un lung drum laolaltă, când găsești omul potrivit. De îl găsești, firește.

Ce gospodină formidabilă era tanti Mioara! Fabuloase mi se păreau chiar și modestele *croque, monsieur*, pentru că erau atunci scoase din cuptor și prezentate pe o tăviță drăgălașă. Mai târziu, când a găsi o franzelă devenise un vis aproape de neîmplinit, tanti Mioara cocea minuscule tarte, umplute de nenea Marcel cu salată *boeuf*, cremă de brânză cu mărar, anșoa cu măsline tocate.

Le mâncam, mai întâi, cu ochii, după tradiția bucătăriei italiene și franțuzești, estetica fiind un element *sine-qua-non*. Urmau niște prăjiturile de casă cu zahăr ars și nucă. Sau prăjituri cu miere cumpărate de la cofetărie. Nenea Marcel se ocupa de limonada făcută de el însuși ori de sucule achiziționate după ceva stat la coadă, fructele fiind și ele marfă de mare lux, la un moment dat.

Devenisem deja de două ori mămică, se înălțau copiii, anunșasem că nu intenționez să mă recăsătoresc, atunci când tanti Mioara și nenea Marcel au decis că puteam închina,

uneori, un pahar de vin alb, ales de nenea Marcel, pentru care primea laude așteptate negreșit. În vreo două-trei rânduri am fost invitată și la cină, la început de martie.

Mă prezentam cu flori, tanti Mioara le admira cu încântare, alegând vasul potrivit. În anii de lipsuri accentuate, duceam și câte ceva de ale gurii, pentru că nenea Marcel stătea la cozi tot mai sâcâitoare, sănătatea scârțâia. Un pachetel de unt, o cutie de ciocolată, niște conserve de casă ori procurate anevoie erau considerate aproape mană cerească. Mama n-ar fi suportat nici ea să-i știe cufundați în lipsuri. Îi iubea prin mine. Cunoștea o mulțime de trucuri gospodărești tanti Mioara. Pentru ca, soțul abia întors sub acoperișul conjugal, să nu fie nevoit să respire mirosul de bucătărie emanat de plete, un tulpan³ de mătase naturală era salutar. Acoperind tot părul, mirosul de mâncare era instantaneu oprit de fibre. Așa este.

Două erau momentele foarte, foarte, foarte importante în casa Belisare: Crăciunul și ziua de 8 martie, ajunul aniversării lui nenea Marcel, dată când se înfiripase idila vieții lor.

Tinerii din „România dodoloață”⁴ aflați la studii în străinătate erau destul de numeroși. Micuța domnișoară Mioara Gheorghiu, dintre toți, îl remarcase exact pe junele student în drept, înalt, brunet, bine îmbrăcat, foarte manierat. Frecventau aceleași cafenele, biblioteca *La Sapienza*. Fără a fi băgată în seamă. Îl auzise plângându-se unui prieten că urma să-și sărbătorească singur, în ziua următoare, aniversarea, pentru că nu-i sosiseră banii de la București. Domnișoara firavă, cu pălărioară ce ascundea părul pieptănat cuminte, s-a apropiat, a doua zi, lin de băiatul îngândurat. Sorbea, fără chef, un *cappuccino*. Sfioasă, dar cu voce fermă, l-a felicitat, rugându-l

³ Tata folosea același sinonim pentru *basma*. Motiv în plus de jubilație interioară pentru mine.

⁴ Sintagma dragă lui Blaga emoționează dureros la fel de mult, și azi.

să accepte ceva bani cu împrumut, până la primirea tainului financiar de acasă. Ea tocmai primise bursa... I-a întins buchetul de violete abia cumpărat, pe care-l rânduise într-un minuscul vas de porțelan verde⁵. S-au plimbat ceasuri în șir, sporovăind. A fost începutul unui parcurs existențial unic. Era în anul 1938. În primăvara anului următor, după revenirea în București, s-au căsătorit.

Instinctul matern s-a dezvoltat numai cu trecerea anilor. Niciodată, tanti Mioara nu și-a putut ierta că renunțase la copilul care ar fi trebuit să se nască în plină conflagrație mondială, în urma unei permisiuni din linia întâi. I s-a părut tot mai palid consolatoare teama, de atunci, că s-ar fi putut să fie nevoită a-l crește singură, ca văduvă de război. Avea, de aceea, o slăbiciune îndeosebi pentru unele fete, pe care se bucura văzându-le cum își împlinesc destinul prin maternitate, în care întrevedea valoarea supremă a traiectului nostru pământesc.

Nu te poți sustrage propriului destin: tanti Mioara și nenea Marcel nu au mai avut copii biologici, în schimb, au înzestrat și cununat câteva studențe, au botezat copii, au cultivat tandre raporturi afective cu oamenii tineri în care credeau. Am acasă un teanc de cărți, pe care tanti Mioara le iubea. Mi le-a dăruit pe rând. Specială este o ediție elegantă a capodoperei lui Dante, pe care o folosesc în mod curent. Alt exemplar îmi fusese deja destinat de neuitatul profesor G. I. Tohăneanu, în anul penultim de facultate⁶. Mă consider dublu norocoasă

La finele iernii, cred că era prin 1987 sau '88, tanti Mioara mi-a telefonat, ușor agitată, oțărâtă foarte, cerându-mi

⁵ Mica vază stătea – *memento* fermecător – pe etajera de sub televizor.

⁶ Am relatat împrejurarea petrecută în anul al patrulea de studii, în volumul omagial *In honorem Magistri G. I. Tohăneanu*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2003.

să vin grabnic să iau o tufă de *forsythia* (ploaia de aur), pentru că vecinul de la parter nu suportă să o vadă iar înflorind și înfrunzind în fața ferestrei lui. A doua zi, m-am prezentat, rugasem un prieten – tot fost student al Doamnei Belisare – să mă ajute. A venit cu mașina, cu un arșeu, a dezgropat arbustul, după care m-a ajutat să-l plantez în curtea imobilului unde stau. An de an, înflorește, în preajma zilei de naștere a lui nenea Marcel. Foștii stăpâni au devenit aduceri-aminte.

Cu incomparabila cunoaștere a oamenilor, dobândită ca educator din vocație, tanti Mioara mă îndemna prin mesaje subiacente să fac un lucru la care chiar mă pricepeam: să perseverez în ce-mi propun. Îmi prezenta greutățile ca fiind chiar insurmontabile. Asta mă întărea în lupta la care nu înțelegeam să renunț cu niciun chip. Știa că italianistica e pentru mine la fel de însemnată ca românistica, iar ambele, ca aerul. Îmi repeta că nu voi izbuti, deoarece totul se concentrase în Capitală. Eta Boeriu era excepția ce confirma regula, replica observației mele punctuale. Când, după două decenii consecutive, a renunțat la orele de italiană de la Universitatea Cultural-Științifică, m-a recomandat pe mine, astfel că i-am dus mai departe munca, cu începere din 1977. Plata era simbolică, dar România continua să aibă, în principalele orașe, cursuri a căror existență era raportată la UNESCO. Eram chiar mândră de acea misiune. Iar destinul lucra...

Am publicat, în 1981, un studiu de traductologie privind exact raporturile între cele două domenii congenere mie. S-a bucurat. Peste un an, am tradus și publicat o carte, în reviste îmi apăreau alte tălmăciri, iar, din 1984, poezii și povestiri proprii. Când i-am relatat cuvintele de laudă spuse de Eta Boeriu despre mine, în Sicilia, a fost măgulită. În aceeași toamnă, mă duceam, însă, cu sufletul sfâșiat, la Cluj, la înmormântarea incomparabilei italianiste și autoare lirice.

În toamna anului 1990, i-am telefonat Doamnei Profesoare, spunând că am fost chemată să predau la Universitatea unde-i fusesem studentă. Emoția ne învăluia pe amândouă. Iată, îi continuam destinul în mediul academic, lucrurile urmau să crească firesc. Au urmat concursul de titularizare, a doua facultate, la Craiova, a continuat șirul traducerilor, în reviste, în volume. Din italiană. În italiană. Doamna a știut de unele. Nu a apucat să mângâie, cu privirea împuținată, cărțile cu numele meu pe copertă. Cu temeinicia învățată și de la tanti Mioara, le dădusem la iveală atunci când socotisem că adunaseră valențe de lucru bine făcut. N-am agreat nicidecum filosofia cantității, am dat ascultare și sfatului Doamnei de a nu „arde etapele” în chip nesăbuit. Nu regret.

A fost o vădită plăcere pentru tanti Mioara și nenea Marcel participarea, în 19 iulie 1991, la ctitorirea Comitetului *Dante Alighieri* timișorean, din inițiativa pupilei lor. Am mai contabilizat o izbândă, de care s-a minunat tanti Mioara: am fondat specializarea de licență Limba italiană, în 1997. Acum, este în formare Departamentul de Italianistică, întrucât în Universitatea de Vest din Timișoara funcționează bine un Master unic în România: *Civiltà italiana e cultura europea*. Peste puține luni, va exista și o cifră anuală de școlarizare la Limba italiană, adică se înfiripă un statut solid, cum au alte limbi străine, predate de diverse decenii, în U.V.T.

La fiecare întâlnire, tanti Mioara îmi sugera să le ripostez exact cum merită aceluia care-mi făceau viața amară, cu malignitatea din dotare, în care excelau, nu glumă. Unii chiar repetându-mi cât de mult țin la mine, astfel supraestimându-și propria inteligență. Tăceam, mergeam mai departe, nu o dată înghițindu-mi lacrimile. Clătina din cap, spunând că bunătatea exagerată mă face vulnerabilă. „Învață să-i dai fiecăruia ce i se cuvine, că tot ești fascinată de romanele lui Leonardo

Sciascia⁷”, mi-a zis într-o zi, aprobată de nenea Marcel. La vorbele Doamnei ridicam din umeri. Când nu ai monede calpe, cum să pretinzi a birui „legea junglei”? Poți, în schimb, să perseverezi în construcția migăloasă, de seamă, pe care ai proiectat-o în infinitezimale detalii, în lungi ceasuri de nesomn. Precum un arhitect ale cărui edificii sunt sortite a înfrunta veacurile. Ființele meschine, puse pe rele, izbâdesc, cel mult, pe termen scurt. Și sunt, negreșit, detestate, studenții apreciind exact cine e om și cine pigmeu, îmi reamintea, din când în când, tanti Mioara, găsind cuvinte alinătoare, în momentele de extremă descurajare. Un refren al său ar putea fi formulat: „Să nu aștepti recunoștință de la neisprăviți, că nu au de unde să o scoată”. Pilda vie era omul cu suflet mare. Se cuvine să deprindă – poate, cu vai nevoie, cel mai adesea! – cum se trece peste impasuri felurite. Să plângă, dacă nu se poate altfel, când și când. Chiar e salutar să o facă. Fără a ceda.

Făpturile cu frică de Dumnezeu încearcă, ba și izbutesc să-și amelioreze raportarea la realitate. În sinea mea, din anii tineri, luasem decizia să-mi urmez calea, făcând bine celor din preajmă, trudind fără preget, cu gândul numai la o ipotetică prețuire din partea viitorimii. Alegere ca oricare alta. Dar care îți umple viața, îi dă sens deplin. Despre prețul plătit, altădată.

„În casa ta, cel mai bine le merge plantelor”, a conchis peremptoriu tanti Mioara, după ce au fost la mine la cină, într-o toamnă foarte târzie. Au devenit mai plini de solitudine. Mă întrebau până și cum o duce pisica, la care știau că țin și care mă iubea cum se pricepea mai bine, încât se comporta ca un... mâtocățel. Înflorise deja arbustul cu flori de aur? Ce mai făceau băieții? Mă simțeam întremată după vizita în cochetul mic

⁷ Aluzia la cartea *A ciascuno il suo* este străvezie. Din iulie 1990 până în iulie 1991, revista *Meridianul Timișoara*, editată de poetul Anghel Dumbrăveanu, a publicat romanul *Porte aperte* de Sciascia tradus de noi.

apartament din aleea Stelelor. Știau atâtea despre studenții de odinioară, despre firea, nu o dată, înșelătoare a lucrurilor, a oamenilor!

Călătoriseră mult peste hotare. Țara o cunoșteau ca în palmă și o iubeau cu patimă. Cu niște precedente promoții făcuseră excursii de studii intrate în legendă. Tineri, fuseseră mari amatori de drumeții alpestre.

Și iubirea pentru munte ne apropia.

Muntele are o fascinație complexă, subtilă, mai cu seamă pentru noi românii, adesea nevoiți a căuta adăpost în codru. Și când te gândești cum se taie pădurile în zilele noastre! Jale grea. Piticoți răi cu topoare. Proști, da' și mulți!

Prin nenumărate încercări trecuseră. Biruind. Pentru că erau împreună. Aveau un proiect existențial ferm. Cum prea puțini se mai pricep a avea. Hedonismul rămâne o capcană perenă, în care e lesne să te pierzi.

Ce mult îmi lipsesc, de când s-au mutat pe o altă alee a stelelor, mai limpede, mai tihnită!

DOAMNA MIOARA BELISARE SAU DESPRE VERBUL *A DĂRUI*

Rodica BĂRBAT

Universitatea de Vest din Timișoara

Am pe masă, în fața mea, o mulțime de vederi, de „cartoline postale”, în care sunt reproduse imagini din Grecia, Franța, dar mai ales din Italia. Au sosit din Pisa, Udine, Roma, Veneția, din Calabria sau Sicilia, dar sunt și reproduceri ale unor opere de artă celebre, din marile muzee ale lumii. Le-am primit ca dar, într-una din zilele în care o vizitam pe Doamna Belisare pe strada Stelelor, nr. 12. Locuia singură, Domnul Marcel nu-i mai era alături. Câteva dintre vederi conțin scurte texte adresate familiei Belisare sau Signorei Mioara Belisare. În toate se simte căldura și afecțiunea celor care așternuseră câteva gânduri profesoarei mele de limba italiană. Recitite acum, aceste “cartoline” mă emoționează, sunt ca un scenariu de film din care se poate naște o poveste.

Eram cu toții tineri și plini de speranțe, noi, studenții de la Facultatea de Filologie, când Doamna Profesoară Belisare a reușit să introducă în facultate, mai întâi ca obiect de studiu facultativ, un curs de limba italiană. La curs veneau și studenți de la *Politehnica* din Timișoara sau de la *Medicină*. Ne întâlneam, după-amiaza, câte două ore pe săptămână, și o așteptam să intre în sală, întotdeauna punctuală, întotdeauna zâmbind, întotdeauna pregătită să dăruiască din preaplinul minții și inimii sale. În *Dicționarul limbii române* se consemnează că verbul *a dărui* înseamnă: „a înzestra pe cineva cu ceva”, iar forma reflexivă *a se dărui* înseamnă „a se dedica, a se consacra unui scop”.

Ei bine, dintre toți dascălii noștri niciunul nu se dăruia cu atâta patos muncii de profesor. Mai întâi, ne învăța o limbă superbă, vorbită într-un spațiu geografic pe care îl cunoștea, îl văzuse și îl admirase în timpul studiilor, dar și mai târziu. Apoi, era îndrăgostită de sonoritatea limbii lui Dante, de luminozitatea și armonia sunetelor din această binecuvântată limbă. În al treilea rând, avea un adevărat cult pentru profesia de dascăl. Știa să-și respecte interlocutorul, chiar dacă acesta era mult mai tânăr și neștiutor. Avea vocația dialogului, a lucrului bine făcut și, mai ales, a bucuriei de a învăța pe alții, pentru a se implini pe sine însăși. Câștiga timp vorbind repede, introducând pentru relaxare unele glume foarte hazlii în care „protagoniștii” erau întotdeauna în încurcătură pentru că... nu știau să vorbească bine italiana. Toate acestea le-am înțeles mai târziu și sunt bucuroasă că i-am putut mulțumi în zilele în care o vizitam pe strada — pe atunci — Leningrad, nr. 10 și, mai apoi, pe strada Stelelor, nr. 12. Aici, locuia într-un apartament de bloc, într-un spațiu în care se simțea peste tot bunul gust, plăcerea de a fi înconjurat de lucruri frumoase, nu numai utile. Se bucura întotdeauna când mă vedea și — absolut misterios pentru mine — ținea minte promoții întregi de studenți, își amintea de tot felul de întâmplări cu colegi de-ai mei, pe care eu îi cam uitasem, în schimb, Doamna Belisare știa despre ei unde se află, ce fac și ce a făcut viața din visele și speranțele lor.

Își dăruia din timpul care-i rămăsese din ce în ce mai puțin altora, celor tineri, pe care îi formase, întreținând corespondențe, vorbind la telefon, neezitând să-i sfătuiască pe cei plecați departe și care se aflau în dificultate.

Dar cele mai frumoase întâmplări întipărite pentru totdeauna în memoria mea și a colegilor mei de an — nu mă îndoiesc de asta — sunt cele două excursii organizate, gândite și conduse de profesoara noastră în calitatea pe care o avea atunci de decan de an. În anul al patrulea, excursia „de studii”, cum se

numea în acel moment, a cuprins nordul Moldovei, vizitarea mănăstirilor și a locurilor magice din împrejurimile lor. În condițiile mai precare de atunci — erau anii '60 din secolul trecut — excursia s-a făcut cu trenul, prin amenajarea unui fel de cușete cu paturi suprapuse, în care dormeam înghesuie(ți) câte șase studențe(ți). Eram tineri, veseli, trăiam totul ca pe o formidabilă aventură. Nu știam și, spre rușinea noastră de mai târziu, nici nu ne prea interesa, cât de complicat era pentru Doamna Belisare, ea singură, să țină în frâu un an întreg de studenți cam „zvăpăiați”. Dar lucrul cel mai extraordinar, pe care vreme de aproape două săptămâni Doamna Belisare l-a făcut zilnic, a fost micul dejun pregătit de dânsa în vagonul de tren unde amenajase “bucătăria” pentru ca noi fetele — leneșe cât cuprinde — să ne trezim dimineța cu ceaiul fierbinte, plin de arome (de unde le procurase?) și cu felii de pâine cu unt. Se trezea la cinci dimineța și ne dăruia din timpul său bucuria unei zile de-a lungul căreia se transforma într-un ghid perfect, neobosit, folosind cât mai profitabil timpul, pentru ca noi să putem vedea și cunoaște multe din magia și frumusețea unor locuri ca de basm. N-am știut atunci să-i mulțumim Am făcut-o mai târziu, dăruindu-i flori în micul apartament în care locuia.

În excursie, Domnul Marcel n-a putut s-o însoțească, însă i-a făcut o surpriză nemaipomenită, care ar fi trebuit immortalizată pe o peliculă de film. Într-una din gări — să fi fost Suceava? — Domnul Marcel a venit pe peron să ne aștepte, căutând cu nerăbdare vagoanele cu “nebunii” plecați prin țară. Doamna Belisare l-a zărit și, nici astăzi nu pot înțelege cum de n-a căzut, fiindcă de pe treptele înalte ale vagonului a zburat pur și simplu în brațele Domnului Marcel, bucuroasă să-i spună, probabil, de ce eram în stare noi tinerii. Căsătoria Doamnei noastre de italiană cu Domnul Marcel a fost exemplară și asta am înțeles-o mult mai târziu.

Astăzi, visul Profesoarei Maria Belisare s-a împlinit. Prin grija doamnei conf. dr. Viorica Bălteanu, fosta ei studentă. În Facultatea de Litere din Timișoara, limba italiană este pe mâini bune. Viorica Bălteanu a știut să se înconjoare de oameni destoinici și dăruți și astfel, alături de limba română, de franceză și spaniolă, limba italiană sporește prestigiul limbilor romanice în universitatea timișoreană.

NEMURIREA S-A NĂSCUT LA CATEDRĂ

Vasile BOGDAN
TVR Timișoara

De curând am fost la Bruxelles și mi-am amintit, inconștient, de Dumneaei. Am fost și la Paris, apoi, la Roma, la fel, era mereu cu mine. Eram împreună de demult, de o vreme imposibil de lungă, o amintire uneori chinuitoare, pentru că nu poți fi mereu într-o stare de recunoștință, dar lucrurile stau chiar astfel, de aceea eu îi mulțumesc mereu. Încă de pe vremea în care, neavând reviste, cărți în franceză și italiană, ajunsese, credea că e de datoria Dumneaei să țină cald în mine interesul, și nu numai în mine, în toți cei care învățaseră de la Dumneaei, să mi le împrumute, pe sub mână, era propagandă occidentală, deh, iar eu citeam cu încântare lucruri care firește că îmi erau interzise, năravuri ale celor din „societatea putredă” de dincolo de Cortina de Fier. Dar buchiseam mai departe limbile acestea două, vii, pline de viață adevărată, chiar dacă interzisă pentru mine, ceea ce era mai important. Deși, atunci, îmi păreau inutile, ele, limbile străine. Folositoare poate doar pentru a înțelege mai bine originile unor cuvinte din lexicul românesc, poate pentru a mă delecta cu stilul unor scriitori, dar practic, uzual, nu aveam nevoie cu ele, pe vremea când mi se cerea să raportez orice dialog cu vreun cetățean străin.

Mărturisesc că cea mai puternică emoție m-a încercat atunci când am citit, integral, *Il gattopardo* al lui Lampedusa, și cele patru povestiri ale sale, în original, în acea italiană de miere, caldă, răscolitoare, da, limba era învăluitoare, cum nu aveam să o descopăr decât parțial în traducerea, firește

notabilă, a lui Tașcu Gheorghiu, de pildă. Era altceva. După cum m-a emoționat peste putință atunci când, fiind pentru prima oară în Franța, prin 1991, eram lăudat într-un ziar pentru franceza mea cursivă.

Cred că era o glumă, în primul rând că vorbeam pentru prima oară franțuzește, după decenii de lectură și alte decenii de uitare, și fusese mai degrabă o joacă de a găsi sinonime la groaza de cuvinte neștiute, spre a mă face totuși înțeles. Iar eu, neștiind a mă adresa direct, devenisem extrem de prețios, ceea ce a atras atenția că aș fi un fel de savant într-ale limbii. Țin minte ce handicapat mă simțisem, deoarece, neavând exercițiul vorbirii, nu îl aveam nici pe cel al ascultării, și la iuțea aceea de tren de mare viteză a cuvintelor lor, abia înțelegeam vreo vorbuliță-două.

Iată ce mi-a trebuit să trăiesc din ziua aceea când, ca o curiozitate, optasem să învăț la Universitatea noastră, franceza și italiana. Ceea ce nu bănuisem era că voi avea ca profesoară pe cea mai „nasoală” din toate, cea care scoate untul din tine, care te freacă pe toate părțile și nu se lasă, „dată naibii cum este” până nu te trânteste, dacă nu știi materie. Adică limba. De adevărul acestor vorbe aveam să-mi amintesc, trec peste detalii, după al doilea semestru, la examenul din prag de vară, când, după ce bolborosisem ceva cu biletul în mână, Dumneaei mă privi scurt, iar vorbele i-au căzut ca o ghilotină: „Știi prea multă italiană ca să-ți dau 7. Ne vedem la toamnă”. Acest „Ne vedem la toamnă” mă bântuie și acuma, sunt singurele vorbe pe care le repet mereu, oriunde mă aflu și, firesc, dau examen la cele două limbi în dialoguri, uneori, importante, pe care le port cu scriitori, jurnaliști, oameni politici sau artiști.

A fost o vară de coșmar, în care am învățat serios limba italiană. Toamna, luam 10, iar Doamna mă chema pe șest, eram câțiva la care ținea în mod deosebit, și ne dădea câte o revistă nou venită. Era felul Dumneaei de a ne răsplăti, bineînțeles

garnisind gestul cu alte și alte observații despre felul nostru de a ne îmbrăca, ce să mâncăm, ce să citim, ce să învățăm. Uneori mi se părea de-a dreptul afurisită, și astăzi mi se pare că a fost, dar altfel nu știam câte știu, altfel nu aveam un anume respect față de o carte pe care trebuie să o citești, îmbrățișând-o, carte de la care să iei esența și să ai mereu conștiința că trebuie să dai întreit oamenilor din ceea ce ai primit. Lecții fugare, spuse în grabă pe coridoare sau la ore, dar care îți mergeau direct la inimă. Era afurisenia caldă a omului care te iubea și-ți dorea numai binele.

Nu am avut mulți dascăli de mărimea și integritatea Dumneaei. Puțini, dar excelenți, o galerie de aur, care a fost chiar astfel în istoria Universității timișorene, care mi-au oferit cunoștințe, dar mai cu seamă repere. După trecerea pe lângă ei, văd altfel lumea, temeinic, responsabil și... cu acel sentiment ciudat de *deja vu*, pentru că ceea ce noi teoretizăm cândva ori învățăm „inutil”, precum limbile străine, ori citeam despre alte meleaguri, acum avem șansa – ce fericire să nu fim prea bătrâni pentru a mai putea savura această șansă – de a le vedea. Și atunci mă întorc la Dumneaei și-mi spun, eu profesor ratat, jurnalist încă de pe vremea studenției, îmbătrânit astfel, că nemurirea nu stă în cărți ori în gesturi eroice, ci în minuția de furnică cu care așezi dreapta ființă în cei pe care îi înveți. Iar Dumneaei așa a fost, o harnică furnică, când afurisită, când înduioșătoare, mică cum era și, de fapt, care mi-a așezat și mie sufletul să primesc și să dau tot ce e mai bun din mine altora. În calitate de martor și beneficiar, îi dau dreptul la nemurire dragei, unicei profesoare și omului Maria Belisare.

Timișoara, 1 Decembrie 2008, printr-o simplă coincidență,

Vasile Bogdan

ÎNTRE IMAGINI

Cornel UNGUREANU

Universitatea de Vest din Timișoara

Nu am fost printre favoriții doamnei Belizare – fiindcă ea avea opțiunile ei categorice: aceștia erau cei ce meritau iubire, ceilalți nu. Dumnealor erau aleșii, ceilalți erau răufăcătorii. Era un profesor sever, dintr-o lume azi dispărută. Le aducea favoriților poze din minunata Italie și le comenta cu frenezie, fiindcă acolo era paradisul. Și tinerețea ei perpetuă. Își răsfața aleșii, care deveneau supușii iubirii față de mirabila Romă. Personaj ofensiv, luptător prin excelență, aducea din Italia de odinioară și din lumea de odinioară personaje, istorii războinice, reverii edenice. Dar, dacă n-am iubit profesorul, m-am apropiat de doamna Belizare mai târziu, când devenise un prieten al familiei. Era de o generozitate fără egal, care știu că s-a răsfiat și asupra preferațiilor ei de odinioară.

Istoriile sale de familie, dar și cele universitare, evocă o morală inflexibilă și un eroism greu de înțeles în lumea de azi. Poate că în catedra de italiană a Universității de Vest ar merita, dacă nu o statuie, măcar un tablou. Și dacă ne-am imagina că tabloul ar fi fost realizat de socrul doamnei Belizare, Dimitrie Belisare – cel care a pictat catedrale – am putea regăsi imaginile unei familii, ale unei familii pe care doamna profesoară a noastră și-a dorit-o mereu.

II. *Lingua italiana*

ALCUNE PECULIARITÀ DEL LINGUAGGIO GIOVANILE ITALIANO

Mirela Ileana BONCEA
Universitatea de Vest din Timișoara

Negli ultimi anni, assistiamo ad una realtà molto interessante, che sta suscitando molti dibattiti riguardanti il linguaggio giovanile. La domanda che spesso viene fatta è: Ma si può parlare veramente di una lingua dei giovani? Alcuni studiosi che si occupano dello studio di questa „nuova” disciplina nell’ambito della linguistica italiana mettono in rilievo l’esistenza di una plurivariazione che porta verso l’eterogeneità del linguaggio. Altri, invece, dichiarano che non si potrebbe parlare di „un” linguaggio dei giovani, ma dell’esistenza di molti gerghi appartenenti ad ogni città o paese italiano, varianti che si distinguono tra di loro per tratti lessicali e modi di dire o che si sono differenziati, durante il tempo, magari per la presenza di alcuni fattori determinanti come l’esistenza di una particolare scuola, alcune che vanno di moda in un certo momento, la passione per un attore o un gruppo musicale piuttosto che per un altro. Il mondo dei giovani italiani di oggi – un mondo che porta le impronte della globalizzazione in un’Italia multietnica – viene riflesso, quindi, in questo linguaggio, che presenta tratti comuni lessicali, semantici e morfosintattici di questa realtà.

1.1. Linguaggio e lingua

Il linguaggio è l’insieme dei fenomeni di comunicazione e di espressione che si manifestano, sia nel mondo umano, sia

al di fuori di esso. L'uomo, accanto al linguaggio verbale complesso, articolato con suoni, possiede anche linguaggi non verbali¹. La lingua è il modo concreto e storicamente determinato in cui si manifesta la facoltà del linguaggio.

1.2. *Il repertorio linguistico italiano*

Il *repertorio linguistico di una comunità* è l'insieme delle varietà di lingua e di dialetto simultaneamente disponibili ai parlanti della comunità, in un certo periodo di tempo. Con il termine „varietà” si intende un insieme di forme linguistiche (lessicali, morfologiche, sintattiche, foniche ecc.) riconoscibile e riconosciuto in quanto tale dai parlanti. Ogni lingua o dialetto, del repertorio può comprendere una o più varietà. Il repertorio linguistico medio della comunità italiana comprende essenzialmente:

- varietà dell'italiano;
- varietà dei dialetti.

In altre parole, la maggioranza degli italiani conosce – o almeno capisce – alcune varietà dell'italiano, e molti italiani conoscono – o almeno capiscono – una o più varietà dialettali. L'elenco delle varietà può essere riassunto come:

1. *italiano standard* (e *neostandard*): comprende l'insieme dei tratti linguistici unitari della lingua italiana;

2. *varietà della lingua*:

a) *varietà geografiche* (o *diatopiche*): sono connesse alla variazione geografica (italiano dell'area settentrionale, italiano dell'area meridionale estrema, italiano di Sardegna ecc.)

b) *varietà sociali* (o *diastratiche*): sono connesse alla differenza di età (varietà giovanili ecc.), alla professione e allo

¹ Sono considerati linguaggi non verbali i gesti, i movimenti del corpo, le espressioni della faccia, l'atteggiamento generale delle persone; la tonalità della voce, le interruzioni, i sospiri, il pianto, l'uso dello spazio e il rapporto spaziale fra individui ecc.

status sociale (italiano delle classe popolari, italiano delle classi superiori ecc.) e ad altri fattori di differenziazione sociale, come il grado di istruzione. Le varietà sociali riguardano anche il lessico e dipendono da cinque fattori: l'età, il sesso, la provenienza del parlante, la classe sociale ed economica, il livello di scolarizzazione.

L'età: i giovani parlano in modo diverso rispetto agli anziani; accolgono più facilmente neologismi e mode linguistiche (per esempio l'uso enfatico di aggettivi come *allucinante, assurdo, bestiale, forte, mitico, mostruoso, figo*); inoltre, in determinati ambienti e situazioni i giovani possono fare uso di varietà linguistiche particolari che sono caratterizzate soprattutto dal punto di vista lessicale (il gergo studentesco, dei militari di leva², dei gruppi di emarginati).

Il sesso: nell'intonazione e nella velocità del parlare si notano talvolta delle differenze tra donne e uomini; in particolare, attività svolte per lo più dalle donne (le faccende domestiche, la cura dei bambini) possono comportare l'uso di certi vocaboli ed espressioni; ma oggi le differenze sono minori rispetto al passato. È ancora insufficientemente studiato il cosiddetto „uso sessista della lingua”³:

- il modo in cui alcune parole, nella loro forma femminile, acquisiscono un senso peggiorativo, subiscono un deterioramento semantico, mentre nella loro forma maschile assumono una tonalità neutra o addirittura scherzosa, ludica o di simpatia.

² Con la nuova legge entrata in vigore da pochi anni, la leva non è più obbligatoria, l'esercito è formato esclusivamente da volontari, ma che usano il gergo.

³ Si veda Elettra Deiana [ed al.], *Dizionario sessuato della lingua italiana*, Roma, Libera informazione, 1994, p. 1.

- il modo in cui alcune parole definiscono in maniera metaforica comportamenti sociali non accettati che non vengono riscontrati nell'altro sesso. Per esempio:

ganza: s.f. innamorata, amante, ma con intento spregiativo; *ganzo*: s.m. uomo con il quale si ha una relazione amorosa spesso illecita, o non seria. (N.B. in alcuni contesti può essere usata come interiezione, esprimendo qualcosa di simpatico o divertente); *gattina*: s.f. si dice di una giovane donna che dà alle sue manifestazioni di affetto un tono di marcata vezzosità; *pappagallismo*: s.m. comportamento di chi molesta le donne per la strada. Non esiste socialmente e culturalmente un corrispondente femminile.

pappagallo: s.m. fig. uomo che molesta le donne per strada. Non esiste il corrispondente femminile.

La provenienza del parlante: la situazione italiana è caratterizzata dall'interrelazione tra varianti regionali e varianti sociali.

La classe sociale ed economica: di norma i ceti medio-alti posseggono un'acculturazione, e, quindi, una conoscenza della lingua, più approfondita.

Il livello di istruzione: una persona istruita conosce più parole ed espressioni e le sa usare in modo appropriato secondo la situazione comunicativa.

c) *varietà contestuali* (o *diafasiche*): sono relative a diversi fattori della situazione comunicativa: la sfera di argomenti, il grado di formalità, la relazione fra i partecipanti, l'intenzione comunicativa;

d) *varietà diamesiche*: sono legate al mezzo attraverso il quale si comunica (parlato o scritto).

3. *varietà dialettali*: si classificano a seconda della famiglia dialettale a cui appartengono, o del grado di conservazione dei particolarismi locali, o della tipologia delle comunità dei parlanti.

2. Definizione del termine dal punto di vista linguistico

Tullio De Mauro, nega che esista un linguaggio giovanile, sottolineando invece la novità dell'accesso di larghe masse di giovani, come mai in passato, alla lingua nazionale, attraverso la scolarizzazione obbligatoria e ai mezzi di comunicazione di massa. Qui però diventa necessario precisare che „linguaggio dei giovani” e „linguaggio giovanile” non coincidono, o, comunque, possono coincidere solo parzialmente. All'interno della categoria si può essere giovani in modi molto diversi: i ragazzi palermitani del Malaspina e i giovani del quartiere piccolo borghese romano ritratti, in maniera anche linguisticamente credibile, in due film sui giovani: *Mery per sempre* e *Mignon è partita* hanno pochissimo in comune.

Il linguaggio giovanile in senso stretto si può definire invece come la varietà di lingua utilizzata, quasi esclusivamente nelle relazioni di *peer group*, da preadolescenti e postadolescenti (*teenagers*). La fascia d'età interessata (11 – 19 anni circa) è quella caratterizzata, da un punto di vista linguistico, dal passaggio dal linguaggio infantile alla competenza linguistica „adulta” e, dal punto di vista psicologico, dalla costruzione dell'identità di sé, con lo spostarsi dei modelli di riferimento e di comportamento dalla famiglia al gruppo di coetanei. „Il processo è contraddistinto dall'accelerazione della dinamica linguistica, assai più accentuata di quella di un linguaggio adulto: di qui la tipica labilità di certe forme, accanto alla conservatività, del linguaggio giovanile e la forte intenzionalità di coesione (all'interno) e di contrapposizione (verso l'esterno)”⁴.

⁴ E. Banfi, A.A. Sobrero (a cura di), *Il linguaggio giovanile negli anni Novanta: regole, invenzioni, gioco*, Roma-Bari, Laterza, 1992, p. 60.

2.2. Dal punto di vista sociolinguistico

Le ricerche sui giovani concordano su un punto: e cioè che „i giovani” non esistono, non sono una categoria unitaria; di fatto ci sono molte tipologie di giovani. Quando si parla di „giovani” si intendono realtà molto diverse; sotto questa etichetta si collocano, ad esempio, sia i preadolescenti che gli adolescenti o i postadolescenti. È sottinteso che un ragazzo di quattordici anni sia molto diverso da uno di diciotto anni. Un esempio: oggi si parla di „giovani post-materialisti”: quei giovani che, non avendo impellenti problemi economici, si propongono altri traguardi, altri valori: culturali, religiosi, sociali. Ma, accanto a questi „giovani postmaterialisti” esiste una grande maggioranza di giovani che potremmo definire “giovani consumisti”: ovvero giovani che trovano nei consumi, nell’acquisto di beni e di merci, un particolare modo di autorealizzazione. Considerando tutto questo, emerge che occorra definire con estrema precisione a quale segmento generazionale si fa riferimento.

I giovani sono, inoltre, come tutti gli altri „attori sociali”, il prodotto di alcuni fenomeni:

a) i giovani sono il prodotto di un particolare processo di socializzazione. Sono, cioè, il prodotto dell’essere cresciuti, dell’essere stati educati entro un certo gruppo familiare, in una certa classe sociale, in un certo contesto geografico e, quindi, dell’aver avuto una educazione che influisce sulla motivazione delle loro azioni, scelte di vita.

b) i giovani, oggi, si dice, diventano „gruppo sociale” non tanto per il fatto di condividere dei valori o una certa condizione sociale, quanto per il fatto di aderire ad alcuni stili di vita. Ciò si traduce, evidentemente, in un modo concreto di orientare i propri comportamenti, i tipi di consumi, i modi di passare il tempo libero, i momenti di svago, gli acquisti anche linguistici.

c) nella socializzazione giovanile un ruolo fondamentale è giocato dai *mass-media*, perché è dai *mass-media* che derivano le informazioni principali che determinano le „subculture” giovanili e le „subculture” di gruppo. Dai *mass-media* derivano quelle informazioni che determinano i comportamenti d’acquisto, i comportamenti nel tempo libero. Provengono dai *mass-media* una serie di segnali che siano fondamentali per capire quali sono i *trend* del momento, quelli cioè che segnano l’appartenenza dei giovani ad un certo gruppo sociale caratterizzato da un certo stile di vita. Tali segni si concretizzano, ad esempio, in certe forme d’abbigliamento, in certi consumi culturali privilegiati (musica, cinema, letture), in certe modalità di aggregazione ecc. Dai *mass-media*, soprattutto dalla televisione, derivano anche codici espressivi particolari: si tratta di segnali di „identità” che permettono ai giovani che condividono uno stesso stile di vita di riconoscersi all’interno di un gruppo.

Pertanto, è più corretto parlare non tanto di una „cultura giovanile” quanto di diverse “subculture giovanili”: nel senso che è possibile definire stili di vita e stili culturali che sono specifici di gruppi di giovani anche molto ristretti⁵.

3. Fonti del linguaggio giovanile

De Mauro sottolinea l’importanza della traduzione del romanzo di J.D. Salinger, *The catcher in the rye* (trad. it. *Vita da uomo*, 1952), che, per la prima volta, ha fatto sentire „il bisogno di creare un linguaggio espressivo non-dialettizzato”, cioè una “varietà *substandard*”, diffusa a livello nazionale⁶.

⁵ E. Banfi, A.A. Sobrero (a cura di), *op. cit.*, p.149.

⁶ Tullio De Mauro, *Storia linguistica dell’Italia unita*, Roma-Bari, Laterza, 1974, 179.

Nel momento in cui si va formando, faticosamente, un italiano dell'uso medio, il bisogno di „comunicazione espressiva”, ricca di tratti „affettivi”, crea un italiano volutamente *substandard*: la varietà giovanile fa parte, pienamente, di questo processo. Berruto parla addirittura del formarsi di „varietà paragergali”; in modo più radicale, si potrebbe ritenere come possibile la „de-gergalizzazione del linguaggio giovanile”. Ogni linguaggio giovanile riceve apporti, sia dalle varietà sincroniche della lingua e del dialetto, sia da varietà diacroniche giovanili. Le componenti principali provengono da: varietà della lingua italiana; dialetto; gergo; linguaggio dei *mass-media*.

3.1. Varietà colloquiali, regionali e settoriali della lingua italiana

La componente di base è costituita soprattutto da varietà:

a) *Colloquiali*. Si tratta di lessemi e di espressioni di registro informale, utilizzati in chiave scherzosa. Esempi: *è nel pallone; con i potenti mezzi a disposizione; di brutto; alla grande!*; *alè!*; *usare i mezzi; mi scende il latte*.

b) *Regionali*. Alcune espressioni del registro informale sono differenziate regionalmente. Per esempio, in Toscana troviamo parole ed espressioni che sono insieme dell'uso colloquiale, regionale e giovanile: *aggeggiare, trogolo* (da cui anche *introgolare*), *bischereggiare*. Altri regionalismi, come fonte del linguaggio giovanile, si estendono oltre la regione d'origine, perdendo i connotati regionali originali: *togo* („marchio” linguistico di uno dei personaggi di *Camera Caffè*, un programma televisivo molto in voga, diffuso sulle reti Mediaset) e *tropo* + aggettivo (con funzione di superlativo: *tropo bello* „bellissimo”) ormai sono usati in diverse regioni e hanno completamente perso la loro connotazione regionale sarda.

c) *Settoriali*. Varietà prodotte in un ambiente scolastico, o da mestieri e professioni che hanno un *background* culturale e un lessico specifico⁷.

Esempi:

- dalla medicina: *arterio* (da „arteriosclerotico”), *flebo* (*farsi una flebo di caffè*), *spastico* (con intenzioni offensive o comunque in senso peggiorativo), *schizo* (da „schizofrenico”), *mongoloide* (con intenzioni offensive o comunque in senso peggiorativo);

- dall’informatica: *bit*, *clic*, *floppy*, *hardware* ecc.

Uno degli esempi più clamorosi in questo campo può essere considerato la banalizzazione dei termini del linguaggio psicanalitico: *complessato*, *isterico*, *nevrotico*, *paranoia* ecc.

3.2. *Dialetto*

Si registrano per lo più inserti dialettali, inseriti all’interno di un contesto⁷ non-dialettale, in ambiente italofono. I termini dialettali acquistano una connotazione „giovanilese” fra lo scherzoso, l’espressivo e il gergale, come per esempio nella frase *Abbiamo ghignato come dei disperati.*, dove *ghignare* „ridere” è inserto di provenienza dialettale.

3.3. *Gergo*

Possiamo distinguere due strati di gergo:

a) c’è un piccolo patrimonio di voci gergali che può essere definito „a lunga durata”. Per esempio, nell’area piemontese si è constatata una continuità nell’uso di alcuni lessemi fondamentali del „giovanilese”: *dritta*; *ganzo*; *ciulare* / *fregare* / *fottere*; *beccare*; *aver culo*; *essere gasato*; *godo* / *goduria* / *godere*; *pirla*; *toppare* „sbagliare”. Sono termini nati da qualche decennio, tramandati da una generazione alla successiva e tuttora in uso, contrariamente alla norma generale,

⁷ Cf. M. Cortelazzo, in E. Banfi, A.A. Sobrero, (a cura di), *op. cit.*, p. 71-84.

che prevede vita breve per i linguaggi giovanili. Anzi, alcuni di questi termini sono „migrati” anche in altre regioni d’Italia e nella lingua comune.

b) Esiste anche uno strato gergale “a breve durata”. Possiamo citare per esempio quello del „paninarese”, molto in uso negli anni Ottanta, nato grazie al popolare programma televisivo *Drive In*, che sembrava dovesse sostituire da solo tutte le varietà giovanili, di cui ora non se ne contano che pochi residui, come *cuccare*, *gallo*, qualche abbreviazione come *Ale*, *Giò* ecc. che sembrano essere entrati nello strato „a lunga durata”. Altre componenti gergali provengono dal mondo della droga: *sballato*, *cannato*, *farsi una pera* “esaltarsi”. Anche in questo caso, la maggior parte delle innovazioni sembrano effimere, soltanto alcune (molto poche) sembrano diventate stabili, come per esempio *sballo* / *sballarsi*, *sballato*, *sballamento*.

Va da sé che la dinamica fra i due strati – e fra questi e le varietà della lingua – sia molto ampia, e processi di passaggio di termini da uno all’altro siano sempre in atto: un’innovazione può cadere rapidamente in disuso, ma può anche „acclimatarsi” all’interno del lessico stabile della lingua italiana (pensiamo, per esempio, alla storia del lessema *casino*, che – circa due generazioni fa – apparteneva, sicuramente, al linguaggio giovanile).

3.4. *Lingua dei mass-media*

Non si può parlare, in senso stretto, di un’influenza del linguaggio radiotelevisivo. È stato dimostrato che, dal punto di vista linguistico, la TV non abbia una sua identità specifica, ma si identifichi con i linguaggi settoriali⁸ delle rispettive aree di comunicazione. Per il linguaggio giovanile sono importanti le

⁸ I linguaggi settoriali (Beccaria, Dardano) o sottocodici (Berruto) sono delle vere e proprie lingue speciali (lingua della medicina, della chimica ecc.), con tratti lessicali e morfosintattici peculiari ed esclusivi.

„sollecitazioni espressive” del settore comico, che attraverso programmi seguitissimi dai giovani diffondono proposte effimere, ma numerose, che entrano rapidamente in circolazione, e altrettanto rapidamente cadono in disuso, assicurando così ricambi veloci e sostanziosi alle varietà giovanili.

Dal settore della pubblicità televisiva arrivano proposte linguistiche e stilistiche che entrano facilmente nei linguaggi giovanili: citiamo il caso dei „tormentoni” veicolati da *spot* particolarmente fortunati come „A te ti piace / A me me piace”, “Più lo butti giù / Più ti tira sù”, „Una telefonata allunga la vita” ecc. Anche l’adozione di questi slogan è effimera, ma contribuisce alla grande vitalità dei linguaggi giovanili (che implica rapidità dei ricambi, adeguamento immediato alle variazioni del costume).

3.5. Fonti indirette

Un primo gruppo è costituito da fonti letterarie: le traduzioni da Raymond Queneau, da J. B. Salinger, da A. Burgess, dove il linguaggio giovanile serviva per rendere particolari qualità stilistiche dell’originale, o opere italiane come *Il ballo dei sapienti* (1966) di una scrittrice professionalmente assai attenta ai fatti di lingua come Maria Corti. Molto noto è stato, negli anni ’70, il gergo sessuale del libro *Porci con le ali* (1976), di Marco Lombardo Radice e Lidia Ravera; conosciuto dai giovani è anche il film in gergo *punk*, *La ragazza di via Millelire* (1981), di Gianni Serra e Tommaso Sherman.

Un secondo gruppo, il più consistente, deriva però da quelle che Raffaele Simone ha chiamato le „nuove fonti del linguaggio”: la TV-verità, i *talk-show*, i nuovi programmi che vengono trasmessi 24 ore al giorno anche in Internet (come *Il Grande Fratello*, *L’isola dei famosi*, *Music Farm*), le telefonate in diretta alle radio locali o ai programmi televisivi con

partecipazione del pubblico, gli SMS inviati alle varie trasmissioni televisive (che scorrono in basso allo schermo), le trasmissioni televisive come *Drive In*, *Striscia la notizia*, *Colorado*, *Camera Caffè*, il cinema (*Bianco, rosso e Verdone*; *La notte prima degli esami*; *L'ultimo bacio* ecc.). O ancora la stampa per *teenagers* (*Lupo Alberto*, *Dylan Dog*), le scritte murali, le agende-diario (come la *Smemoranda*, *Diventone*), le canzoni-tormentone estivo, i messaggi che il giovane lancia al mondo con le *T-shirt*, gli zainetti, i caschi del motorino. Ma dare ascolto solo a queste fonti può essere fuorviante: il continuo rinvio tra modello e specchio linguistico costituisce, secondo Simone, la caratteristica dei mass-media, ossia un „fenomeno di circolarità linguistica”. È un „gioco di specchi”, in cui emittente e destinatario si scambiano continuamente i ruoli con fenomeni di rapidissima messa in circolo e quindi di forte labilità di moduli linguistici⁹.

4. Rapporti con i vari strati della lingua

Uno dei temi poco approfonditi negli studi linguistici è l'impatto che il linguaggio giovanile produce sulla lingua comune: Berruto, in una esemplificazione di recenti colloquialismi lessicali e semantici nota che esistono non poche voci mutuate dal linguaggio giovanile storico (*beccare*, *bestiale*, *casino*, *frana*, *gasato*, *goduria*, *imbranato*, *impestato*, *pazzesco*, *pizza*, *scioppiare*, *scoppiare*, *scoppiarsi*), la gramaticalizzazione di forme come *da matti* „moltissimo”, ma sono già correnti nel parlato quotidiano informale espressioni come *fuori di testa*, *al brucio*, *allupato*, *cannare*, *libidine*, *schizzare*, *alzare*, *allungarsi*¹⁰.

Normalmente, le parole appartenenti alle varietà giovanili, quando escono dall'ambito del gruppo in cui sono

⁹ E. Banfi, A. A. Sobrero (a cura di), *op. cit.*, pp. 64-65.

¹⁰ *Ibidem*.

usati, tendono ad essere utilizzate solo a livello scherzoso-familiare e per lo più vengono presto dimenticate e superate da termini nuovi. Per la loro stessa natura di linguaggi tipici di gruppi in continua evoluzione, queste varietà sono per così dire *generazionali* e hanno una diffusione per lo più circoscritta a un territorio abbastanza limitato.

È facile tuttavia che molte parole o espressioni del giovanilese vengano diffuse a livello *nazionale* dal cinema, dalle canzoni, dalle cronache giornalistiche, finendo così per entrare stabilmente nel lessico dell'italiano comune. Per esempio *pivello* „giovane alle prime armi”, *strizza* „paura”, *grana* „denaro” o „seccatura”, *frana* „imbranato” ecc.

5. Rapporti con il dialetto

Numerose ricerche hanno dimostrato che, quando in un repertorio coesistono forme arcaiche e forme innovative, i giovani, rispetto agli anziani tendono a preferire le forme più innovative e a trasferire caratteri propri degli stili più colloquiali anche ai registri formali.

Quando la comunità si trova in una situazione di bilinguismo (lingua *standard* vs. *dialetto*), le scelte dei giovani si orientano verso l'uso più esteso dello *standard*, e in generale dei codici che garantiscono una comunicazione ad ampio raggio, o che sono dotati di maggior prestigio sociale (per esempio della varietà di lingua parlata nel capoluogo o nella grande città più vicina).

All'interno delle varietà dialettali, i giovani accettano un numero maggiore di innovazioni provenienti dal codice *standard* (in questo caso, l'italiano) e del mezzo di comunicazione più potente (la televisione, ma anche lo Internet), e favoriscono l'adattamento degli elementi dialettali alle caratteristiche della lingua: il fattore „età” influisce, quindi, in modo notevole sulla „italianizzazione” dei dialetti.

Nel passaggio dal dialetto alla lingua comune possiamo osservare un acquisto di esplicitezza e una perdita di espressività¹¹; nel linguaggio giovanile si osserva ultimamente il ricorso ai dialettismi proprio nel senso di un ricupero della funzione espressiva del linguaggio: nei linguaggi giovanili non è importante la comunicazione linguistica, quanto è importante l'emotività associata ad essa.

6. Il fattore „sesso”

Nelle ricerche sociologiche e antropologiche il sesso è tradizionalmente una variabile molto importante: si è ipotizzato, dunque, che sia altrettanto essenziale anche nel rapporto fra le strutture della lingua e gli usi sociali. Nelle società a forte compartimentazione sociale si è notato che la divisione in sessi abbia importanti conseguenze sul piano della ripartizione delle attività lavorative e sociali, comportando dunque una netta distinzione fra uomini e donne in quanto a competenze lessicali, struttura della conversazione ecc. Nella società italiana odierna (e in generale nelle società moderne) la situazione non permette lo studio approfondito di questa variabile, in quanto l'antichissima suddivisione dei ruoli sociali tende a non essere più attuale. Per esempio, osserviamo come un settore „al femminile” come la cura dei bambini sia diventato di competenza anche degli uomini: sempre più spesso sentiamo parlare di „congedi paternali”, coppie *gay* oppure genitore *single* (maschio) che adottano figli, padri che ricevono in seguito al divorzio la tutela dei figli a discapito della madre (a volte anche su richiesta della madre stessa!). Un altro settore che fino a pochi decenni fa era considerato esclusivamente di competenza dei maschi è lo sport, in particolar modo il calcio: oggi, vediamo le donne che “tifano” con uguale entusiasmo per

¹¹ Corrado Grassi, A. A. Sobrero, Tullio Telmon, *Fondamenti di dialettologia italiana*, Laterza, Roma-Bari, 2001, p. 27.

la squadra preferita o che presentano con la stessa competenza le notizie sportive alla televisione.

Quindi, la variabile sesso è più visibile nella struttura della conversazione e a livello pragmalinguistico (la donna, per esempio, ha un rapporto con i linguaggi non verbali assai diverso dall'uomo): la diversità nei processi cognitivi comportano diversità nella scelte linguistiche.

IL NEOPURISMO DI BRUNO MIGLIORINI. ALCUNI ASPETTI

Despina-Elena GROZĂVESCU
Universitatea de Vest din Timișoara

L'attività di Bruno Migliorini — la cui opera principale, di una qualità non superata sino ad ora, è la *Storia della lingua italiana*¹ — è poliedrica. Basta dire, che il solo elenco delle sue opere, a cura di Massimo Luca Fanfani, consta di 185 pagine².

Nei suoi primi articoli sulla lingua italiana contemporanea, del 1931³, l'atteggiamento di Bruno Migliorini è quello di un attento ma distaccato osservatore. Asserzioni come „Il neologismo capriccioso ricade presto nell'ombra, quello che dà forma a un nuovo concetto largamente diffuso entra saldamente nel lessico” (p. 415) oppure “Prendiamo pure posizione pro o contro, ma rendendoci conto che il problema non è solo un problema grammaticale (è il non aver saputo intender questo che ha reso rigido e vacuo, e ha finito col privare d'ogni autorità, il purismo del secolo passato)” (p. 979) non nascondono comunque la sua concezione, nota anche con il nome di “neopurismo”, teoria secondo la quale il linguista ha il dovere di intervenire attivamente nello sviluppo di una lingua.

¹ Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Sansoni, Firenze, 1960. Seguirono numerose edizioni, revisionate, aggiornate ed ampliate dall'autore, ed ancora altre curate dai suoi discepoli.

² Cf. *L'opera di Bruno Migliorini nel ricordo degli allievi*, A cura di Massimo Luca Fanfani, Accademia della Crusca, Firenze, 1979.

³ Bruno Migliorini, *Anteguerra-dopoguerra*, pp. 412-415; e *Il suffisso -istico*, pp. 976-984, [in] *Cultura*, vol. X, 1931.

Un anno dopo, Bruno Migliorini, consapevole delle trasformazioni inevitabili che la lingua subiva, soprattutto in un periodo di ampio progresso tecnico, cerca di difendere l'esigenza di avere norme teoriche e strumenti pratici. Il suo impegno glottotecnico comincia a svilupparsi verso la metà del secolo scorso, scrivendo articoli in favore del termine *autista* invece del francesismo *chauffeur*, *regia*⁴ al posto di *messa in scena* o di *messinscena* („Del resto *messinscena* ha gravi tare; anzitutto d'origine: il tipo *mise en scène*, *mise en marche*, cioè di un participio passato con i suoi complementi in funzione di sostantivo, era completamente alieno dall'uso italiano: solo da qualche decennio abbiamo la *messa in scena*, la *messa in marcia*, l'*entrata in vigore*, l'*andata in macchina*. Poi il faticoso adattamento: *messa in scena*, con un antipatico iato, o *messinscena*, con un gruppo di consonanti estraneo all'uso corrente. Infine l'impossibilità di trarne derivati... “)⁵.

Un nuovo problema nasce con il diffondersi dei film: cioè l'uso non naturale dei termini *regisseur* o *metteur en scène*, per il direttore del film. Nel 1933, Migliorini, adoperando lo stesso procedimento di suffissazione che non con *autista*, propone la parola *regista* che ebbe un'enorme ed immediato successo.

I due esempi appena citati dimostrano, oggi come allora, quanto sia importante l'uso spontaneo di una lingua e allo stesso tempo la possibilità di orientare e controllare in certi casi questa spontaneità propria alla lingua parlata.

In questo senso, Migliorini s'impegna di più nello studio e nell'elaborazione delle tecniche, grazie a cui si possa intervenire nell'uso vivo di una lingua orientandolo e

⁴ *Regia* deriva dal latino *regere* „governare, dominare, guidare”.

⁵ Bruno Migliorini, *Artista e regista* [in] *Saggi sulla lingua italiana del Novecento*, Sansoni, Firenze, 1941, pp. 200-211.

disciplinandolo. Migliorini chiama questo tipo di linguistica applicata *glottotecnica*.

La teoria neopuristica propugnata da Migliorini si preoccupava piuttosto dell'aspetto delle parole, che non della loro provenienza, criterio centrale invece nel purismo ottocentesco: il problema era non tanto che certe parole fossero forestierismi, quanto che avessero un'aria straniera.

„L'aspetto di parole italiane è dato dalla conformità alle norme strutturali della lingua. Anzitutto quelle fonologiche. Riprendiamo l'esempio di prima: *tango* e *rumba* da un lato, *charleston* e *jazz* dall'altro. Nei due primi termini i singoli suoni, la formazione delle sillabe, le vocali finali sono conformi a innumerevoli altre voci italiane; invece in *charleston* l'accento iniziale e la sillaba finale, in *jazz* il timbro della vocale e la *z* sonora rappresentano altrettante caratteristiche del forestierismo. S'aggiunge, nei due ultimi casi, la grafia straniera”⁶.

Ciò che Migliorini, nel 1938, in quel contesto storico, considerava un dilemma, oggi non lo è più: la scelta fra le alternative, riportate come esempio da Migliorini, è stata fatta, e in un'unica direzione.

Nello stesso lavoro, Migliorini apre per la prima volta anche il discorso sulle parole straniere che finiscono in consonanti, entrate già nella lingua italiana (*chifel/ chifelle, rum/ rumme, gas/ gasse, vermut/ vermutte* ecc.).

È necessario collocare il saggio di Bruno Migliorini nel periodo storico in cui fu scritto: il 1938, in pieno Fascismo, con la sua autarchia linguistica. La battaglia fascista contro i forestierismi portò, nel 1930, alla sospensione delle scene in lingua straniera nei film e, dieci anni più tardi, l'Accademia

⁶ Bruno Migliorini, *Purismo e neopurismo*, [in] *La lingua italiana nel Novecento*, Le Lettere, Firenze, 1990 (ristampa 2003), pp. 97-107.

d'Italia fu incaricata a controllare ogni nuovo forestierismo e di indicare possibili corrispondenti indigeni, anche perché una legge dello stesso 1930 vietò l'uso di parole straniere nell'intestazione delle ditte, nelle attività professionali e nelle varie forme pubblicitarie.

Se in alcuni casi, le proposte dell'Accademia presero radici, essendo in uso anche ai giorni nostri (ad esempio: *assenzio* per *absynthe*, *assegno* per *check* o *chèque*, *sportello* per *guichet*, *autista* per *chauffeur*, *regista* per *régisseur* o *metteur en scène*, *accordo* per *agreement*, *libretto* o *taccuino* per *carnet*, *bambinaia* per *nurse*), in altri non hanno avuto successo affatto (*tassellato* per *parquet*, *uovo scottato* per *uovo alla coque*, *alla frutta* o *a fin di pasto* per *dessert*, *gineprella* per *gin*, *ratafià* per *brandy* o *cognac*, *arlecchino* per *cocktail*, *festivale* per *festival*).

In questo ambiente puristico, nel 1938, venne creata la prima cattedra di Storia della lingua italiana, a Firenze, affidata a Bruno Migliorini. Un anno dopo, fu fondata la rivista *Lingua Nostra*. In Accademia, il linguista Bruno Migliorini si distinguerà per la moderazione e la razionalità della sua concezione sulla purezza della lingua italiana. Il neopurismo miglioriniano accettava i prestiti che non erano in contrasto con le strutture fonetiche e morfologiche della lingua italiana, e quelli che non avevano un corrispondente italiano, ma che necessariamente dovevano essere adattati.

„L' adattamento implica dunque, dal punto di vista fonologico, l' eliminazione dei suoni e dei gruppi di suoni estranei al sistema fonologico italiano; dal punto di vista morfologico, una certa conformazione alle terminazioni italiane. [...]”⁷, afferma convinto e convincente lo scienziato.

⁷ Bruno Migliorini, *op. cit.*, p. 81.

Si dichiara, dunque, favorevole per *debutto* (francese *début*), *turismo* e *turista* (inglese *tourism* e *tourist*, dal francese *tour*), *esposizione* col senso francese di “mostra”, *retrotterra* (rifatto sul tedesco *Hinterland*), *fondovalle* (tedesco *T[h]alweg*), tutti essendo calchi che si inserivano agevolmente in preesistenti famiglie di parole.

Uno dei principi fondamentali della glottotecnica raccomandava: i forestierismi, la cui struttura è totalmente incompatibile con quella delle parole italiane, si traducono o si sostituiscono con neologismi. Ma affinché questo criterio sia applicato, devono esistere condizioni particolari, illustrate da Bruno Migliorini: „Come attraverso le lingue speciali, dei tecnici, si sono diffusi gran parte dei forestierismi, così le surrogazioni hanno attecchito ogni volta che hanno potuto essere portate all’uso generale dai competenti”. Migliorini dà come esempio *primato* che si impose su *record* grazie all’uso che ne fece il Ministero dell’Aeronautica⁸.

Adoperato per la prima volta da Migliorini, il termine *neopurismo* si doveva comunque distinguere dall’accezione di purismo moderno. Egli stesso dà la definizione del nuovo termine linguistico, esprimendo il suo pensiero concernente il significato esatto del termine, in una lettera indirizzata al direttore di “Lingue Estere”, Agostino Severino. Migliorini osserva che, mentre il purismo combatteva contro ogni specie di innovazione, il neopurismo è la „Tendenza ad escludere dalla lingua quelle voci straniere e quei neologismi che siano in contrasto con la struttura della lingua, favorendo, invece, i neologismi necessari e ben foggiate: si tratta di un tentativo di

⁸ Bruno Migliorini, *op. cit.*, pp. 83-97.

applicazione degli insegnamenti della linguistica a un moderato purismo”⁹.

Bruno Migliorini, con grande sensibilità storica e linguistica, aveva individuato e descritto, più di mezzo secolo fa, un’innovazione (anche se poi parzialmente combattuta da lui medesimo) che caratterizza tuttora l’italiano contemporaneo: la scarsa disposizione per l’assimilazione.

⁹ Lettera al direttore della rivista “Lingue Estere”, Agostino Severino, pubblicata sul numero del marzo 1940.

L'INFINITO COME SOGGETTO, COMPLEMENTO PREDICATIVO E ATTRIBUTO IN ITALIANO E ROMENO

Silvia MADINCEA-PAȘCU
Universitatea de Vest din Timișoara

L' infinito, tanto in lingua italiana, quanto in romeno, presenta varie caratteristiche verbali: transitività ed intransitività, diatesi, tempo – con l' aiuto del tempo dei verbi personali (*impara a cantare – învață a cânta, ha imparato a cantare – a învațat a cânta*), persona e numero – con le forme atone dei pronomi riflessivi in dativo e accusativo (*portarmi – a mă duce, portarci – a ne duce*) o con il pronome personale in nominativo (*prima di arrivare io – înainte de a veni eu*). Allo stesso modo, l'infinito ha anche delle caratteristiche nominali: può compiere la funzione di qualsiasi parte del discorso, tranne quella di predicato e può essere parte di costrutti con diverse preposizioni e locuzioni preposizionali.

Presenteremo, di seguito, l' infinito con funzione di soggetto, complemento predicativo e attributo (complemento del nome), in italiano e romeno. La classifica semantica dei verbi seguiti dall' infinito con varie funzioni sintattiche ha come punto di partenza la classifica fatta da Skytte e Salvi (2001: 483-571) per l' italiano e da Diaconescu (1977: 148-206) e *GALR I* (2005: 323-584) per il romeno.

1. L'infinito come soggetto

I: *Già è così difficile **uscire** dal corpo della madre...* (C. Calabrò, *Ricorda di dimenticarla*, p. 7);

R: *A **iubi** – aceasta vine/ tare de departe-n mine.* (L. Blaga, *Mirabila sămânță*, p.108);

In italiano, l'infinito con funzione di soggetto è spesso richiesto dalle espressioni impersonali, composte dal verbo *essere* e da un aggettivo o avverbio, quali: *facile, difficile, necessario, (im)possibile, (in)utile, bello, bene, male* – *È facile **mentire**; È meglio **restar** a casa*; e da verbi come: *nuocere, danneggiare, offendere, irritare, placare, preoccupare, impedire* – *Mi piace leggere.*

L'infinito soggetto, in italiano, può essere preceduto dalla preposizione *di*:

*Nel palazzo di Donnafugata non era difficile **di fuorviare** chi volesse seguirvi.* (Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Il gattopardo*, p.186).

I verbi *bastare, convenire, occorrere, servire, piacere, spettare, costare* richiedono un infinito senza preposizione:

*Non basta **chiedere** scusa.*

Nello stile letterario, gli ultimi tre verbi possono essere seguiti dalla preposizione *di*:

*Che ti costerebbe **d'essere** meno falso...*(Elsa Morante, *Menzogna e sortilegio*, p. 661)

Nel caso dei verbi *accadere, avvenire, capitare, succedere, riuscire, parere, sembrare, andare* (= «*piacere*»), l'infinito con funzione di soggetto è introdotto dalla preposizione *di*:

*Non mi va **di essere** considerato egoista.*

L'infinito soggetto, in romeno, è retto da verbi o da espressioni verbali impersonali, quali: *a se cădea, a se cuveni, a se întâmpla, a plăcea, a se părea*:

Îmi vine a crede că toate-s nimică (M. Eminescu, *Poezii*, p. 33)

Anche i verbi: *e bine, e rău, e ușor, e dificil, e cu nepuțință, e necesar* richiedono un infinito soggetto:

Este necesar de a depune toate eforturile.

L' infinito può e non può essere preceduto dalla preposizione *di*:

*Este imposibil a le face pe toate – Este imposibil de a le face pe toate*¹.

Un' attenzione speciale dobbiamo prestare al verbo *a fi*, come reggente di un infinito soggetto. Possiamo distinguere tre situazioni diverse per questo verbo:

a) *a fi* – predicativo con forma unipersonale e senso impersonale:

Nu ne era a învăța cum nu i-e cânelui a linge sare. (I. Creangă, *Opere*, p. 71)

b) *a fi* – copulativo seguito da un nome complemento predicativo con contenuto astratto: *act, datorie, fel, folos, grijă, lucru, problemă, putere* ecc.

A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat este o obligație pentru fiecare. (N. Iorga, *Pagini alese*, p. 22)

c) *a fi* – copulativo seguito da un avverbio complemento predicativo, con cui forma un' espressione verbale impersonale²:

¹ Funzionalmente, la preposizione *de* non ha valore in questo costrutto, essendo solo una variante sintattica della struttura fondamentale *a + infinito*.

² Cf. Ion Diaconescu, *Infinitivul în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 160-161.

A critica este ușor; e greu a face mai bine. (Titu Maiorescu, *Critice*, p. 49)

La classifica, realizzata da Diaconescu (1977:160-161), per la lingua romena, si potrebbe applicare anche in italiano, tranne la prima categoria:

Aiutare gli altri è un dovere. (essere + nome) – complemento predicativo;

Promettere è facile, ma fare è difficile. (essere + avverbio) – complemento predicativo.

Come si può vedere, dalla nostra indagine, tanto in romeno, quanto in italiano, l'infinito soggetto è retto da verbi o espressioni verbali simili; ed è preceduto dalla preposizione *di* (in italiano), *de* (in romeno).

2. L' infinito come complemento predicativo

I: *Ma l' incantamento era che, stando immerse, la piscina sembrava dilatarsi...* (C. Calabrò, *Ricorda di dimenticarla*, p. 10);

R: *A crede că iubirea sufletelor e o astfel de combinare simplistă înseamnă, firește, a discuta ...protește.* (C. Petrescu, *Ultima noapte de dragoste întâia noapte de război*, p. 18);

L' infinito preceduto da un verbo copulativo compie la funzione di complemento predicativo. Tanto in italiano, quanto in romeno, i verbi come *essere – a fi*, *sembrare – a părea*, *rimanere – a rămâne*, *chiamarsi – a se chema*, *significare - a însemna*, *considerarsi* sono seguiti da infiniti con funzione di *complemento predicativo*, rispettivamente *complement predicativ*:

*Il suo desiderio era **di partire**.*

*Decizia lui era **de a pleca**.*

La preposizione che precede gli infiniti nelle due lingue è *di*, rispettivamente, *de*. Essa non può mancare in italiano: * *Il suo desiderio era **partire***, ma può essere omessa in romeno, indicando una forma arcaica:

*Intenția lui era **a mai rămâne** încă două zile.* (Nicolae Bălcescu, *Istoria Românilor sub Mihai Vodă Viteazul*, p. 53).

Nello stesso modo, in romeno, la preposizione può mancare, nel caso degli infiniti coordinati copulativamente:

*Bucuria lui era **de a munci și a călători**.*

Una situazione particolare, in romeno, è rappresentata dalla infinito complemento predicativo preceduto dalla costruzione *departe de*, costituendo una modalità per esprimere una negazione:

*Zibal era **departe de a fi priceput** luminoasa teorie* (I. L. Caragiale, *Opere*, p. 34).

In entrambe le lingue, l' infinito soggetto, trovato in un rapporto di dipendenza verso il verbo *a însemna – significare*, si lega ad un altro infinito con la funzione di complemento predicativo:

*Amare significava **soffrire**.*

*A explica un fenomen înseamnă **a-l lega** de cauzele lui.* (T. Vianu, *Studii de literatură română*, p. 23)

3. L' infinito come attributo (complemento del nome)

I: ... *quel lumino ardeva anche in tempo di guerra, anche in tempo di carestia, era un po' come la mia speranza **di tornare**...* (Alberto Moravia, *Ciociara*, p. 30);

R: *Însă și plăcerea de **a-l asculta** era amestecată cu suferință.* (Mateiu Caragiale, *Craii de Curtea Veche*, p. 10)

Tanto in italiano, quanto in romeno, l'infinito attributo (chiamato anche complemento del nome) è subordinato ai vari nomi astratti. La maggior parte di essi sono derivati da verbi, come per esempio *decidere* – *decisione*, rispettivamente, *a decide* – *decizie*:

La decisione di Carlo di abbandonare il calcio ci ha stupito.

Decizia lui Carlo de a renunța la fotbal ne-a uimit.

A partire dalla classifica dei nomi astratti romeni, seguiti da un infinito attributo, classifica realizzata da Diaconescu (1977: 177-183), abbiamo notato la sua validità anche per i verbi italiani. Per questo motivo, possiamo distinguere semanticamente i nomi astratti in:

a) nomi che designano la possibilità o la necessità: *dovere-datorie*, *diritto-drept*, *(in)capacità-(in)capacitate*, *intenzione-intenție*, *libertà-libertate*, *necesità-necesitate*, *occasione-ocazie*, *possibilità-posibilitate*, *potere-putere*:

L'anno scorso ho avuto la possibilità di visitare Roma.

Frații îi construiseră un fel de rentă la o verișoară, cu obligația de a o întreține. (George Călinescu, *Scrinul negru*, p. 15)

b) nomi indicanti un atto di volontà o un desiderio: *richiesta-cerere*, *desiderio-dorință*, *decisione-hotărâre*, *interesse-interes*, *prova-încercare*, *piacere-plăcere*, *vogliapoftă*, *pretesa-pretenție*, *rifiuto-refuz*, *speranza-speranță*, *volontà-voință*:

Alzo la voce nella speranza d' essere sentita.

Orice încercare de a o răpi a fost deșartă. (M. Eminescu, *Proza literară*, p. 11).

c) nomi che designano manifestazioni dei tratti caratteriali umani: *ambizione-ambiiție, onore-cinste, energia-energie, forza-forță, fiducia-încredere, merito-merit, facilită-ușurință, soddisfazione-satisfacție*;

Ho avuto l' ambizione di superare i suoi risultati.

(Ne)subsemnatul a avut onoarea de-a spune. (M. Eminescu, *Proza literară*, p. 327)

d) nomi che designano uno stato affettivo: *felicită-fericire, paura-frică, cura-grijă, disgrazia-nenorocire, rimorso-regret, timore-spaimă*:

Ho vissuto tanti anni con la paura di essere scoperta.

Cu frica de a nu fi lăsat pe drumuri de copii, căuta să-și plaseze banii în valori stabile. (G. Călinescu, *Scrinul negru*, p. 36)

e) nomi che designano la modalità di presentazione della azione: *causa-cauză, condizione-condiție, fatto-fapt, tipo-fel, mezzo-mijloc, modo-mod, motivo-motiv, via-cale*:

Questo potrebbe essere un motivo di avere paura.

Ne arată modul de a vorbi și de a scrie bine într-o limbă. (I. Creangă, *Opere*, p. 60)

f) nomi che designano il concetto di abilità o di capacità: *abilită-capacitate, facultă-facultate, abitudine-obicei, obișnuință, proprietă-proprietate*:

I genitori hanno l' abilità di risolvere i problemi dei bambini.

Au proprietatea de a încălzi obiectele. (N. P. Constantinescu, *Enciclopedia invențiilor tehnice*, p. 105)

g) nomi che designano concetti dell' atto del pensiero: *arte-artă, parola-cuvânt, prova-dovadă, pensiero-gând, idee-idee, piano-plan*:

Ci è piaciuta l' idea di fare un giro della città.

*Se vedea cât de colo că **ideea de a poseda** un gramofon îl pironea locului. (G. Călinescu, *Scrinul negru*, p. 30)*

h) nomi che designano la modalità di compimento di una suggestione: *richiesta-cerere, carico-sarcină, ordine-ordin, proposta-propunere, consiglio-sfat:*

*Ti do **il consiglio di parlare** con la Preside.*

*I se dă **însărcinarea de a supraveghea** clerul din Iași și **de a lucra** ca membru într-o judecătorie. (E. Lovinescu, *Gheorghe Asachi*, p.12)*

Le preposizioni con cui l'attributo, espresso da un infinito, si costruisce in italiano sono *di, a e per*:

*Gli verrà il rimorso **di averci** piantato in asso.*

*L' animale adulto compie delle azioni che costituiscono per i piccoli uno stimolo **a imparare**.*

*La sua paura **per aver visto** quel topo era visibile.*

Per il romeno, oltre alla preposizione *de*, l' infinito attributo può essere preceduto avvolte anche dalla preposizione *pentru, fără* oppure *spre*:

*Scrisul e un mod **de a încetini** gândirea. (apud GALR, 2005: 604)*

*Dar este un mijloc **pentru a scăpa** de această greutate. (M. Eminescu, *Proza literară*, p. 41)*

*Tipărire textului **fără a-l corecta** este catastrofală. (apud GALR, 2005: 604)*

*Îți dau catarg lângă catarg/ Oștiri **spre a străbate**/ Pământu-n lung și marea-n lat. (M. Eminescu, *Poezii*, p. 151)*

Un tipo speciale di infinito-attributo, che non possiamo non includere nella nostra analisi, è rappresentato dall'infinito apposizionale:

I: *All' uomo Dio ha assegnato questa condizione paradossale: di non avere condizione.* (apud *Grande Grammatica di consultazione*, 2001: 551)

R: *Era clară dorința lui de a triumfa, adică de a fi mai bun decât toți cei de față.* (apud *GALR*, 2005: 604)

Nelle due lingue analizzate, l' infinito-attributo è preceduto, solitamente, dalla preposizione *di/de*. Qualche volta, essa può mancare in italiano:

Il tuo merito è questo: avermi creduto.

Dalla nostra classifica si può notare il fatto che l' infinito, tanto in italiano, quanto in romeno, in rapporto con espressioni verbali impersonali svolge la funzione di soggetto, in rapporto con verbi copulativi compie la funzione di complemento predicativo e, finalmente, legato ad un nome astratto, svolge la funzione di attributo (complemento del nome). Abbiamo identificato, anche le varie preposizioni che possono precedere l' infinito e la possibilità di ometterle. Sebbene le differenze tra le due lingue siano minori, esse sottolineano la specificità di ognuna.

Fonti

BĂLCESCU, Nicolae, *Istoria Românilor sub Mihai Vodă Viteazul*, ediția a V-a, Cartea Românească, București (f. a.).

BLAGA, Lucian, *Poemele luminii*, E.P.L., București, 1966.

CALABRÒ, Corrado, *Ricorda di dimenticarla*, Newton & Compton, Roma, 1999.

CĂLINESCU, George, *Scrinul negru*, E.P.L., București, 1968.

CARAGIALE, I.L., *Nuvele. Povestiri. Amintiri. Versuri*, E.P.L., București, 1962.

CARAGIALE, Mateiu, *Craii de Curtea-Veche*, Editura Tineretului, București, 1967.

CONSTANTINESCU, N. P., *Enciclopedia invențiilor tehnice*, Fundația pentru Literatură și Artă, București, 1939.

- CREANGĂ, Ion, *Opere*, E.S.P.L.A., București, 1953.
- EMINESCU, Mihai, *Poezii*, E.P.L., București, 1963.
- EMINESCU, Mihai, *Proza literară*, E.P.L., București, 1964.
- LAMPEDUSA, Giuseppe, Tomasi, *Il gattopardo*, Feltrinelli, 1999.
- LOVINESCU, Eugen, *Gheorghe Asachi*, Editura Casei Școalelor, București, 1927.
- MAIORESCU, Titu, *Critice*, E.P.L., București, 1966.
- MORANTE, Elsa, *Menzogna e sortilegio*, Einaudi, Torino, 1994.
- MORAVIA, Alberto, *Ciociara*, Bompiani, Milano, 1957.
- PETRESCU, Camil, *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război*, Editura Eminescu, București, 1980.
- VIANU, Tudor, *Studii de literatură română*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1965.

PER UN IDENTIKIT DEL LINGUAGGIO BUROCRATICO ITALIANO

Oana SĂLIȘTEANU
Universitatea din București

Quello che più di qualsiasi altra cosa contraddistingue l'italiano odierno dagli altri idiomi romanzi è la sua difficoltosa standardizzazione. Il fenomeno è principalmente dovuto all'irrefrenabile espansione delle sue varietà di lingua su tutti gli assi di variazione: diamesica, diastratica, diafasica e soprattutto diatopica.

Tra i due poli di ciascun asse di variazione si collocherebbero le diverse forme di attuazione linguistica sfumanti in quello che i sociolinguisti italiani hanno chiamato un *continuum* di varietà. Negli ultimi vent'anni, gli studiosi sono concordi nel rilevare la frequente intersezione delle diverse dimensioni di variazione al livello delle manifestazioni linguistiche e nell'ammettere l'esistenza di un vero e proprio repertorio linguistico degli Italiani.

Sull'asse diafasico della lingua, cioè quello che dipende inanzitutto dalla dimensione funzionale e contestuale della comunicazione (la situazione effettiva in cui avviene l'atto comunicativo, il tipo di argomento, il grado di formalità istituita, il rapporto con l'interlocutore ecc.), accanto ai *registri* di lingua si collocano anche i cosiddetti *sottocodici* (chiamati anche *linguaggi specialistici*, *gerghi professionali*, *linguaggi settoriali*, *lingue tecniche*, *microlingue*), cui ultimamente i linguisti dedicano ampio spazio di ricerca. I nomi che furono

loro assegnati sfruttano, fra il serio e il faceto, le valenze derivative del suffisso *-ese* (ricavato da *francese, inglese, norvegese* ecc.) in voci come *giornalese, politichese, sindacalese, pubblicitesse, burocratese* e persino in neoformazioni come *chimichese, clericalesse* o *creditesse*.

I gerghi professionali sono caratterizzati da una precisa referenzialità (il denotato primeggia sempre; c'è poco o nullo spazio per connotati) e dalla neutralità emotiva (inesistente la marcatezza affettiva, le frasi interrogative o esclamative). La loro dimensione più marcata è indubbiamente il campo lessicale, caratterizzato da innumerevoli tecnicismi, parzialmente inaccessibili ai parlanti comuni, sempre più specifici man mano che si assiste ad una progressiva iperspecializzazione delle professioni. Le lingue tecniche, interessanti per uni, biasimevoli per altri, soprattutto per la loro natura disarmonica, eccessivamente produttiva sul piano lessicale, vengono costantemente ed ampiamente diffuse tramite i media, ed interferiscono perciò con la lingua comune, fornendone spesso neoformazioni linguistiche incomprensibili, esagerati barbarismi o costrutti sintattici ingessati. Comunque, l' influsso dei linguaggi settoriali sullo *standard* della lingua nazionale rappresenta ormai una questione affatto minore, che i normatori della lingua non dovrebbero per nessun verso ignorare.

Nel repertorio linguistico degli italiani, un posto invadente spetta ad una delle più stereotipe e immobili microlingue: il linguaggio burocratico. Chiamato anche *linguaggio amministrativo, scrittura istituzionale* o *burocratese*, questo è il sottocodice che governa lo spazio dell'interferenza fra pubblico e privato vista dalla prospettiva del rapporto cittadino-istituzione. Si tratta, quindi, della lingua impiegata, da una parte, dalla pubblica amministrazione nell'elaborazione di testi a carattere normativo (leggi, decreti, regolamenti, contratti, lettere di assunzioni ecc.) e a carattere regolativo-informativo

(bandi, avvisi, circolari, notifiche, contratti, lettere di assunzione ecc.) e, dall' altra parte, dal cittadino nella redazione di documenti ufficiali (domande, reclami, richieste, verbali, *curricula vitae* ecc.).

Ci sono diversi aspetti che fanno del burocratese un sottocodice ben distinto dagli altri linguaggi settoriali.

Inanzitutto, dal punto di vista diamesico, il suo modo prevalente di funzionare è quello della forma scritta, non orale (a differenza, per esempio, del linguaggio tecnico della agricoltura, della metalmeccanica, dell' edilizia, ecc.). Ciò gli accresce il livello di formalità, rendendolo sempre meno accessibile al cittadino medio, che spesso, per la sua istruzione precaria, si ritrova incapace di capirlo e maneggiarlo correttamente. Ne risultano, nei documenti redatti dai semicolti, frequenti fenomeni di ipercorrettezza, di confusione terminologica e persino di etimologia popolare, dovuti alla mancata assimilazione dei termini troppo neologici e all' interferenza con la sfera dell' oralità.

Ma il burocratese eccelle soprattutto per la sua qualità, splendidamente intuita più di 40 anni fa da Italo Calvino¹, di essere un' *antilingua*, in altre parole uno pseudo sistema di comunicazione atto piuttosto a camuffare il messaggio, anziché renderlo esplicito. Troppi testi in burocratese, per la loro totale mancanza di chiarezza semantica e di semplicità sintattica, sembrano concepiti apposta per non comunicare, per non raggiungere la comprensione del cittadino comune. Visto che, da decenni, i documenti burocratici continuano ad essere redatti in una lingua poco naturale, inutilmente tortuosa e complicata, che produce uno spontaneo senso di stupore e

¹ Si tratta di *Un verbale*, una famosa parodia del linguaggio burocratico pubblicata da Italo Calvino su *Il Giorno* del 3 febbraio 1965, che citeremo anche noi in conclusione dell' articolo.

disagio, è comune convinzione tra gli italiani che la lingua della amministrazione sia non casualmente, ma volutamente criptica, come forma oppressiva dell' apparato burocratico sui suoi sudditi – i comuni cittadini. Qualsiasi atto comunicativo autentico si fonda sul rapporto emittente-destinatario. Nel linguaggio amministrativo invece, tale rapporto è squilibrato e non-biunivoco. „La mentalità dei burocrati è piuttosto di tipo autoreferenziale [...]: viene persa di vista tanto l'esistenza di un destinatario, quanto la funzione effettiva del testo. Non esiste per loro l' usanza di mettersi nei panni del destinatario”².

Inoltre, a differenza del linguaggio degli architetti, dei chirurghi, dei chimici o degli avvocati, il burocratese non si rivolge ad un' unica e ristretta cerchia di addetti ai lavori, ma ugualmente a categorie estremamente eterogenee come professione, livello di lingua e di istruzione. Durante una vita, difficilmente un cittadino potrebbe non interferire affatto con la lingua dell'amministrazione, sottraendosi a inoltrare domande, a compilare moduli, a presentarsi all'agenzia delle entrate, a sporgere denunce, a redigere un *curriculum vitae* o lettere di accompagnamento. E similmente difficile sarebbe per qualsiasi cittadino esentarsi dalla lettura di avvisi amministrativi, bandi di concorso, contratti di lavoro o articoli di legge.

Ma la rigidità e la mancata naturalezza di tale linguaggio non deriva principalmente dal frequente ricorso a prestiti da altri lessici settoriali, ma dall'eccesso di tecnicismi collaterali o pseudotecnici che per inerzia lo stile burocratico continua a perpetuare. La tendenza degli autori di testi amministrativi è quella di sostituire inutilmente tutte le parole del vocabolario comune con equivalenti sinonimici esageratamente ingessati e ricercati, convinti di mantenere così un registro stilistico molto più elevato ed elaborato. I burocrati, commentava lo stesso

² Tommaso Raso, *La scrittura burocratica*, Carocci, Roma, 2005, p. 20.

Calvino, sembrano perseguitati dal „terrore semantico” delle parole usuali della lingua comune, come se tutte fossero „termini osceni, da non pronunciare e da non scrivere”.

Qualsiasi testo diventa così molto più lungo e molto meno accessibile, mentre l’informazione non è più né semplice, né chiara, né diretta, ma talmente travestita da lambiccate “trovate” sinonimiche che alla fin fine necessita una vera e propria decodificazione in *parler vrai*. Così, nei rigori imposti dal uno stile ingessato e poco naturale, il comunissimo *finire* diventa *portare a compimento*, *mandare* diventa *far pervenire* e *sapere* diventa *essere a conoscenza*; un banale avvertimento del tipo *vietati i bagni*, se scritto su un avviso, diventa *divieto di balneazione* (con un prezioso latinismo ripreso inutilmente dalla terminologia medica); invece di *indicare il proprio nome e cognome* viene considerato più elegante l’oscuro *declinare le generalità* o addirittura *generalizzarsi*.

In fin dei conti, il burocratese altro non è che il linguaggio ufficiale tramite il quale lo stato si rivolge ai suoi cittadini. Il più delle volte lo fa però in una maniera priva di chiarezza, semplicità, coerenza o inventività; ciononostante e paradossalmente, il linguaggio dell’ amministrazione viene percepito da molti parlanti che non hanno la prassi di uno *standard* alto della propria lingua come un modello linguistico da seguire, grazie al suo carattere ufficiale e ai suoi numerosissimi e comodissimi cliché *prêt-à-porter*. Uno dei più illustri linguisti e storici della lingua italiana, Gian Luigi Beccaria, avverte sul grande pericolo che questo linguaggio „crei dipendenza”. „Il burocratese mette il contagio. Io provo tuttavia a non diventarne complice”³.

³ Gian Luigi Beccaria, *Italiano antico e nuovo*, Garzanti, Milano, 1992, p. 191.

La componente lessicale del linguaggio amministrativo, quella che in qualsiasi microlingua reca la maggiore marcatezza, si presenta come un *mixtum linguisticum* eterogeneo fatto di rari tecnicismi specifici (*camminatore, fincatura, firmario, giusta, introito, velinario, inottemperanza, facente funzione, esubero* ecc.) e di abbondanti prestiti da altri linguaggi settoriali. A. Sobrero considera il linguaggio burocratico un tipico esempio di linguaggio tecnico non-specialistico, dato che possiede un nucleo abbastanza limitato di tecnicismi specifici propri, mentre la maggior parte delle voci tecniche sono piuttosto prestiti dal vocabolario caratteristico di altri gerghi professionali. Parole e sintagmi di frequente uso nel linguaggio amministrativo come *ammanco, ammontare, contemplare, disdetta, evasione, importo, indennità, far seguito a, percepire, preventivare, quadro, riscossione delle imposte, scioglimento di un contratto* ecc. sono originati infatti in ambiente legislativo, contabile, commerciale o bancario.

Il linguaggio dei burocrati non è mai rilassato o naturale, ma predilige il registro stilistico più formale e più lontano possibile dal livello quotidiano di lingua. Il più delle volte, per il cittadino comune un enunciato in burocratese altro non è che un elaboratissimo indovinello, visto che il testo abbonda di termini astratti e preziosi che soppiantano smisuratamente e grottescamente le voci di facile comprensione. Un avviso del Municipio non parlerà dell' *acqua*, ma del *flusso idrico*, non di *edifici abitabili*, ma di *immobili adibiti a finalità abitative*, non della *ripresa del traffico sulle strade della città*, ma del *ripristinamento del transito sugli assi viari metropolitani*; in un verbale non si userà *far domande*, ma *porre quesiti*; un comunissimo *caso* diventerà *ipotesi*, *spendere* diventerà *esborsare*, *portare a termine* diventerà *espletare* ecc.

Vantano un' altissima frequenza le voci dotte (come *acclarare, ostensibile, depennare, interloquire, quiescenza*,

apporte, nominativo, nubendi ecc.) e i latinismi crudi che facilmente potrebbero essere sostituiti da espressioni di comune uso (in fin dei conti perché tanti *ope legis, una tantum, de facto, contra jus, ex ante* e non i loro equivalenti più comprensibili *per effetto della legge, una volta soltanto, di fatto, contro le regole del diritto o come prima* ?)

Inoltre, il lessico burocratico è segnato da una forte marcatezza dei suoi livelli diacronici. Da una parte persistono le voci obsolete, rare, preziose, protratte per inerzia dalla lingua dell' amministrazione ottocentesca (del tipo *orbene, all' uopo, altresì, codesto, diniego, rammentare, ottemperare, susseguente, testé* ecc.); dall' altra, si assiste invece ad una galoppante neologia basata molto meno sui prestiti dall'inglese e francese (come in *meeting, budget, break even, partnership, headhunter, delivery order, project manager, stage, coupon*, i quali però non raggiungono la robustezza acquisita in altre lingue accoglienti) e molto di più sulla creatività interna.

Il burocratese è il dominio prediletto di allaganti neoformazioni a base di procedimenti derivativi e compositivi, che spesso si costituiscono in ampie famiglie lessicali (*fruire – fruibile – fruitore – fruizione – usufruire – usufruibile; idoneo – idoneità - idoneamente - inidoneo; esentare – esentasse – esenzione – militesente*). In ambito amministrativo, la più tipica derivazione è quella regressiva o a suffisso zero, come in *utilizzo* da *utilizzare*, *scorporo* da *scorporare*, *reclamo* da *reclamare*, *rimpatrio* da *rimpatriare*, *convalida* da *convalidare*. Particolarmente produttivi sono i suffissi verbali *-are* e *-izzare* (*promozionare, autenticare, ospedalizzare, facultizzare* ecc.), sostantivali del tipo *-ità, -aggio, -mento, -azione* (*idoneità, fattorinaggio, espletamento, bigliettazione* ecc.), o aggettivali del tipo *-ale, -ario, -ativo, -atorio, -istico* (*concorsoale, viario, integrativo, sanzionatorio, pensionistico* ecc.). Dall' ampia gamma di procedimenti lessicali creativi non mancano né i

composti (*compravendita, esentasse, manodopera, lascia-passare*), né i nuovi prodotti a base di prefissi e prefissoidi (*inevaso, disqualificare, multinazionale, onnicomprensivo, neoassunto*).

Però molte delle neoformazioni ultimamente proposte dal burocrate sono nate abusivamente in seguito a forzature suffissali talmente poco naturali da poter essere considerate dei veri barbarismi. Termini come (*clientela*) *multibancarizzata*, *pedonalizzare (le vie)*, *fidelizzazione (degli acquirenti)* altro non sono che deturpazioni della buona lingua, pericolose in quanto ad alto rischio di essere ritenute “modelli alti” di lingua contemporanea e quindi di moltiplicarsi a dismisura. Anche Michele Cortelazzo⁴ sconsiglia calorosamente l’impiego di „mostri linguistici” come *esternalizzare* („affidare ad un soggetto esterno”), *movimentazione* („accelerazione dei flussi commerciali”) o *flessibilizzare* („rendere più flessibile il mercato del lavoro”) ed offre soluzioni per la loro sostituzione con parole e sintagmi del linguaggio quotidiano.

La scrittura istituzionale è il dominio assoluto della ridondanza lessicale e sintattica. Prima di tutto, per l’esasperante ripetitività delle sue marche lessicali quali *apposito, debitamente, provvedere a, qualora, codesto, visto, ai sensi di, attuare, nonché, sottoscritto, altresì* ecc. Inoltre, per il tollerante mantenimento parallelo di certe coppie di varianti lessicali (*bolletta d’accompagnamento* accanto a *bolletta d’accompagnamento*, *affido* accanto ad *affidamento di minori*, *frutente* accanto a *fruitore* ecc.) o persino di ampie serie sinonimiche (*lo articolo citato / predetto / succitato / summenzionato / suesposto / surrichiamato / di cui sopra / in parola / testé menzionato*). La sinonimia viene prodotta, da una parte, dalla

⁴ Cf. Michele A. Cortelazzo, Federica Pellegrino, *Guida alla scrittura istituzionale*, Laterza, Roma-Bari, 2003, p. 129.

creazione di un derivato che sintetizzi, raddoppiando, il significato di un sintagma preesistente (*annotare a tergo – attergere; redigere un resoconto – resocontare; rendere demaniale – demanializzare; dar disdetta – disdettare*) e, dalla altra parte, attraverso il fenomeno inverso e molto più frequente, quello di ampliamento di un lessema preesistente tramite perifrasi (*compiere – portare a compimento; cancellare – effettuare la cancellazione; stipulare – procedere alla stipulazione, modificare – apportare modifiche; firmare – apporre la firma; esaminare – prendere in esame*).

Il meccanismo per cui le strutture lessicali inequivocabili e di tutti i giorni vengono sostituite ad ogni costo, e spesso a scapito della trasparenza semantica, da costrutti sinonimici ritenuti più „ricercati” ed „elevati” rappresenta il principale motore produttore di inutili tecnicismi collaterali. In questa sede va menzionata la sostituzione di tipo eufemistico, per cui si cerca un’espressione meno diretta o meno offensiva legata, ad esempio, ad alcuni difetti fisici (*non vedente per cieco, non udente per sordo, motuleso o disabile per portatore di handicap*) o a certe professioni ritenute poco prestigiose (*necroforo invece di becchino, agente carcerario invece di secondino, ausiliario invece di bidello, operatore ecologico invece di spazzino ecc.*) Ma la strategia retorica dello eufemismo viene estesa, in ambito burocratico, a situazioni comunicative molto più svariate, fungendo spesso da „modo di camuffare un messaggio che potrebbe provocare una reazione negativa dalla parte del lettore”⁵. Non di rado ne risultano formule buffamente ed inutilmente tortuose. In un documento ufficiale, una risposta negativa ad una richiesta non sarà un *rifiuto*, bensì un *mancato accoglimento*, un’azione legislativa non sarà *impossibile*, bensì *non possibile*, lo scioglimento del

⁵ Gian Luigi Beccaria, *Italiano antico e nuovo*, (ed. cit.), p. 189.

contratto di lavoro non parlerà del *personale licenziato*, bensì del *personale collocato in disponibilità*, mentre l'ordine per lo sgombero di un locale non userà lo spietato termine *sfratto*, bensì la più attenuante perifrasi *provvedimento esecutivo di rilascio*.

Il livello morfosintattico del burocratese è molto meno marcato rispetto a quello lessicale. I testi amministrativi e legislativi hanno imposto i costrutti, dilaganti anche in altre lingue, con l'omissione dell'articolo (*proporre ricorso, depositare istanza di scarcerazione, accusare ricevuta della lettera, far richiesta, fare istanza, esprimere parere favorevole* ecc.) e con l'omissione della preposizione, articolata o meno (*reparto fumatori, trasporto passeggeri, addetto deposito, capo ufficio distribuzione e vendite* ecc.).

Inoltre, alcuni paradigmi modali e temporali, come l'imperativo, il condizionale, le strutture interrogative, il trapassato remoto e il trapassato prossimo, non vengono quasi mai sfruttati nella scrittura istituzionale. Va invece menzionato il valore deontico o iussivo del futuro⁶, insistentemente messo in risalto in costrutti come *l'utente inoltrerà la domanda entro il 31 dicembre*, il cui significato è quello di „deve inoltrare”. Una marca tipica delle inserzioni pubblicitarie tramandata e consolidata dal burocratese è anche il mantenimento delle forme verbali sintetiche con l'enclisi della particella pronominale anche al presente, come nell'italiano aulico e antiquato (*vendesi appartamento, affittansi stanze, cercano collaboratori, pregasi provvedere dandone notizia alla scrivente*).

Tanti peccati del linguaggio amministrativo, legati alla mancata chiarezza del messaggio, sono originati dall'ossessivo

⁶ Cf. Ilaria Comar, *Il lessico nei testi amministrativi*, in Fabrizio Franceschini, Sara Gigli (a cura di), *Manuale di scrittura amministrativa*, Agenzia delle Entrate, Ondine Poligrafica Ruggero, Roma, 2003, p. 121.

distacco emozionale ed espressivo dell'emittente rispetto alle idee esposte per un destinatario comunque anonimo. È per questo che nei testi burocratici la prima e la seconda persona del paradigma pronominale sono praticamente inesistenti, essendo per lo più sostituite da strutture neutre come *il sottoscritto, il richiedente, l'interessato, lo scrivente ufficio, l'estensore di queste righe ecc.*

A livello delle strategie verbali, il camuffamento della persona viene compiuto attraverso l'uso insistente dei modi non-personali: il participio presente (*il certificato attestante lo stato di malattia, l'articolo avente per oggetto...*), l'infinito delle implicite e a valore imperativo (*nel richiedere la documentazione, nel salutare, dirigersi con calma verso le uscite*) e l'eccessivo e ambiguo gerundio (*avendo come scopo, risultando inidoneo al compito, facendo seguito alla Sua istanza*). Si predilige inoltre l'uso della forma passiva, rara e poco naturale nel parlato, atta ad enfatizzare le entità astratte, a scapito dei soggetti animati. Nelle campagne di riscrittura dei testi ufficiali che i linguisti italiani stanno svolgendo da una decina d'anni in Italia, si sta cercando il recupero dei costrutti più concisi, chiari e “digeribili” in forma attiva dall'inerzia delle strutture passive. Quindi viene consigliata una forma come „*L'ufficio responsabile ha approvato la pratica delle invalidità* invece della pesantissima forma col passivo *La pratica sulle domande di invalidità è stata approvata da parte dell'ufficio responsabile*”⁷. Ma il procedimento più frequente per la depersonalizzazione del soggetto è l'impiego del *si* impersonale, sempre a tono ufficiale, staccato e perentorio, che domina qualsiasi messaggio amministrativo: *si invia, si*

⁷ Cf. Michele A. Cortelazzo, *La riscossa del passivo*, in *Guida agli Enti Locali*, 13 aprile 2002, p. 80.

certifica che, si informa che, si evidenzia che, il pagamento si effettua allo sportello.

Tommaso Raso, uno dei più applicati studiosi di questa varietà diafasica di lingua, dichiara apertamente che „nella lingua dell’ amministrazione, la sintassi è uno dei principali responsabili per il fallimento comunicativo”⁸. Infatti, le frasi, soprattutto passive e impersonali, sono lunghe e tortuose, fatte di molte incidentali e di tante strutture ipotattiche che stroncano il messaggio, riducendone la chiarezza e l’efficacia. Abbondano le congiunzioni subordinative che richiedono pesanti strutture col congiuntivo.

Lo stile burocratico sembra fuggire ad ogni costo la snellezza e la trasparenza; pecca dell’ inerzia della staticità, come un essere ottuso e obeso che si rifiuta di dire pane al pane e vino al vino. Per un erroneo pregiudizio dello stile stimato „alto”, continua a preferire le formule inutilmente lunghe e lambiccate come in *quest’ufficio ritiene opportuno che venga stabilita per l’ interessato la possibilità di...* invece di un semplice, chiaro e cortese *La consigliamo di...* L’ossessione di dover rimpiazzare in ogni situazione il naturale con l’artificiale e lo schietto con l’ intricato può anche portare a soluzioni stilistiche ridicole o grottesche che Massimo Baldini⁹ parodia con umorismo. Così, un enunciazione semplicissima come *Pippo è andato a casa* ha molte *chances* di diventare, in un testo scritto ufficiale, un costrutto mostruoso come *Si registra l’ avvenuto andamento di Pippo verso il suo alloggio.*

Si assiste inoltre ad una ipertrofia del cosiddetto “stile nominale”, cioè del cumulo di sostantivi che denominano azioni, a scapito delle strutture verbali vere, il che aumenta il

⁸ Tommaso Raso, *La scrittura burocratica*, ed. cit., p. 111.

⁹ Massimo Baldini, *Parlar chiaro, parlare oscuro*, Laterza, Roma-Bari, pp. 40, 42.

grado di astrattezza del messaggio e rende meno assimilabili i contenuti.

Lo stile cancelleresco viene marcato anche dalle frequenti e poco usuali inversioni nell'ordine delle parole fra determinati e determinanti aggettivali o avverbiali. Si parla frequentemente del *pubblico dipendente*, dei *competenti organi di controllo*, della *detta esigenza*, delle *somme erroneamente corrisposte e degli scioperi regolarmente indetti*. Dal punto di vista dell'espressività, è il territorio del saputo e risaputo, dell'esasperante ridondanza dei determinanti (*le vigenti leggi, gli appositi cartelli, i moduli debitamente compilati*) e della presenza tautologica dei verbi a valore fatico, senza apporto informativo (*si informa che, si comunica che, si precisa che*). È ben consolidata la tradizione delle frasi fatte, dei *cliché* lessicali e delle strutture binarie prefabbricate (come in *autorità competente, apposito modulo, inoltrare una pratica, espletare un incarico* ecc.) che per comodità o mancanza di gusto innovativo invadono potentemente e pericolosamente anche altre varietà linguistiche. Secondo Beccaria, il più a rischio sembra il linguaggio giornalistico che ha ormai assimilato tanti stereotipi di questa mole, come in *opporre un netto rifiuto, brillante operazione condotta su vasta scala, rudimentale ordigno, ingenti forze di polizia* ecc.¹⁰.

Il troppo grande sforzo di comprensione che i messaggi burocratici tradizionali comportano ha fatto emergere negli ultimi anni l'esigenza di una campagna panitaliana di riscrittura e semplificazione dei testi amministrativi, condotta da linguisti e ricercatori delle Università di Padova e Pisa. Si può quindi sperare in un avvenire meno cupo del linguaggio ufficiale e persino in un recupero della naturalezza e della „buona lingua” anche nell'atto comunicativo tra Stato e cittadino italiano.

¹⁰ Cf. Gian Luigi Beccaria, *Italiano antico e nuovo*, (ed. cit.), p. 183-185.

UN VERBALE (di Italo Calvino)

Il brigadiere è davanti alla macchina da scrivere. L'interrogato, seduto davanti a lui, risponde alle domande un po' balbettando, ma attento a dire tutto quello che ha da dire, nel modo più preciso e senza una parola di troppo:

„Stamattina presto andavo in cantina ad accendere la stufa e ho trovato tutti quei fiaschi di vino dietro la cassa del carbone. Ne ho preso uno per bermelo a cena. Non ne sapevo niente che la bottigliera di sopra era stata scassinata”.

Impassibile, il brigadiere batte veloce sui tasti la sua fedele trascrizione:

„Il sottoscritto, essendosi recato nelle prime ore antimeridiane nei locali dello scantinato per eseguire l'avviamento dell'impianto termico, dichiara di essere casualmente incorso nel rinvenimento di un quantitativo di prodotti vinicoli, situati in posizione retrostante al recipiente adibito al contenimento del combustibile, di aver effettuato l'asportazione di uno dei detti articoli nell'intento di consumarlo durante il pasto pomeridiano, non essendo a conoscenza dell'avvenuta effrazione dell'esercizio soprastante”.

III. Letteratura italiana

LA PRESENZA DI DIO IN QUASIMODO

Norberto CACCIAGLIA

Università per Stranieri di Perugia

Salvatore Quasimodo può essere definito un poeta di «frontiera»: non di una frontiera territoriale (come ad esempio potrebbe essere inteso in lui il rapporto tra la Sicilia e il Continente), ma di un' ideale linea di demarcazione tra una epoca storica, di cui egli ha sentito le contraddizioni e le insufficienze, e una stagione ancora indefinita, della quale, tuttavia, egli sapeva esprimere le ansie di rinnovamento.

Fin dalle prime esperienze poetiche d'anteguerra, seguite, ben presto, dal favorevole atteggiamento della critica ufficiale, ma caratterizzate da quei tratti stilistici che P.V. Mengaldo ha posto alla base della *koinè* dell' ermetismo minore¹, emerge nel poeta la coscienza della crisi e quell' ansia di verità che lo porterà ad affermare, dopo la catastrofe bellica, la necessità di «'rifare' l' uomo ... quest' uomo che giustifica il male come una necessità ... quest' uomo che aspetta il perdono evangelico tenendo in tasca le mani sporche di sangue»².

L'anelito ad un' umanità rigenerata assume, a tratti, l' aspetto della ricerca religiosa, mai risolta e sempre oscillante tra l' attesa e la disperazione. Con molta precisione G. Barone, nel descrivere l' itinerario religioso della poesia quasimodiana,

¹ P.V. MENGALDO (a c. di), *Poeti italiani del Novecento*, Milano 1986, p. 587.

² S. QUASIMODO, *Poesia contemporanea (1946)*, in *Poesie e discorsi sulla poesia*, a c. e con introduzione di G. FINZI, prefazione di C. BO, Milano 1973, pp. 271-272.

ha sottolineato i punti di contatto e le influenze tra le parallele vicende spirituali di Salvatore Quasimodo e di Giorgio La Pira³. Quando Quasimodo ebbe ad affermare, nel suo *Discorso sulla poesia* (1953), che «il poeta non 'dice' ma riassume la propria anima e la propria conoscenza, e fa 'esistere' questi suoi segreti, costringendoli dall'anonimo alla persona»⁴, egli sembrava riprodurre, sia pure in chiave lirica, l'eco remota di quanto La Pira gli aveva suggerito l' 8 dicembre 1927: «Il verso, io credo, quando è perfetto [...] è un brano, ma compiuto dell'eternità [...] È per questo che la poesia - l'arte in genere - non perisce; ma sta, malgrado le vicende umane [...] Penso che tu potresti col tuo verso [...] racchiudere brani notevoli di mistero; di quel mistero illuminato, e illuminante quale ce lo da la Rivelazione di Gesù Cristo»⁵.

Il carteggio con la Pira è la storia di un cammino spirituale nato a Messina negli anni compresi tra la grande guerra e l'avvento della dittatura, in un clima in cui misticismo, fascismo e socialismo confluivano in una indistinta tensione morale, contrapposta ad un passato opprimente⁶. Superate le magmatiche posizioni giovanili, La Pira approdava nel 1924 ad una sociologia cristiana, basata sulla solidarietà con la «povera

³ G. BARONE, *Il poeta e il santo: note in margine al carteggio Quasimodo-La Pira*, in *Quasimodo e l'Ermetismo*, Atti del I incontro di studio, 15-16 febbraio 1984, Modica, Centro Nazionale di Studi su Salvatore Quasimodo, 1986, pp. 43-72.

⁴ S. QUASIMODO, *Discorso sulla poesia (1953)*, in *Poesie e discorsi sulla poesia* cit., p. 284.

⁵ S. QUASIMODO - G. LA PIRA, *Carteggio*, a c. di A. QUASIMODO, Milano 1980, pp. 79-83; cfr. G. BARONE, *op.cit.*, p. 66.

⁶ Sugli anni messinesi, v. S. PUGLIATTI, *Quasimodo a Messina: i primi passi*, in *Parole per Quasimodo*, Ragusa 1974, pp. 38-39; G. MILIGI, *Gli anni messinesi di Giorgio La Pira*, Milano 1980; ID., *La sicilianità di Giorgio La Pira. Un carteggio inedito con Vann'Antò*, in «Cronache di una provincia», Ragusa 1980, nn. 3-4, pp. 40-50; v, inoltre, le chiare indicazioni di G. BARONE in *Il poeta e il santo* cit., pp. 54-58.

gente»⁷. Quasimodo in modo analogo, nella poesia giovanile // *bimbo povero*, composta negli anni messinesi, identifica nel bimbo tisico, figlio di una «pallida prostituta/ camminatrice di dolore» – simbolo di una umanità sofferente ed emarginata – il «Dio che cammina invan/ dinnanzi agli occhi aloni del mondo»⁸. O, ancora, nel poemetto *Il fanciullo canuto*, dedicato significativamente «a G. La Pira che sa piangere presso la mia anima», il poeta passa in rassegna un' umanità sofferente, umile, disperata («Ma pure il canto dell'umile/ è quello di un fanciullo/ che s' è scordato d'essere canuto»), per la quale si dischiude la speranza di un'alba in cui «Voleranno gli uccelli dallo stagno [...] con la voce di Dio sopra la terra»⁹.

Sia pure di passaggio, sarà bene sottolineare la vicinanza delle posizioni quasimodiane alla sociologia della sofferenza di Elio Vittorini per il quale l' uomo che soffre è *mas hombre* rispetto al resto dell' umanità. Infatti, sempre nel *Fanciullo canuto*, il poeta dichiara: «Chi non conosce il dolore/ non ha imparato a vivere». Tale visione del mondo, già di per sé profondamente evangelica, non è il frutto di una fede immanentistica, ma – secondo quanto affermato dal poeta stesso in un'intervista concessa a S. Camon – va identificata con la fede nel Dio cristiano: «Il mio problema riguarda il Dio cristiano. Non si può pregare un Dio generico»¹⁰. Nella raccolta *Acque e terre* (1920/29) compaiono numerose testi-

⁷ Nell'articolo *Alla ricerca della storia*, ripubblicato in appendice al volume di G. MILIGI, *Gli anni messinesi* cit., pp. 118-124.

⁸ S. QUASIMODO, *Poesie e discorsi sulla poesia* cit., p. 736.

⁹ *Ibidem*, pp. 737-745.

¹⁰ Cfr. S. CAMON, *Il mestiere di poeta. Autoritratti critici*, Milano 1965, p. 93. Diversamente G. BÀRBERI SQUAROTTI, in *La critica quasimodiana*, in AA. VV., *Quasimodo: l'uomo e il poeta*, Assisi 1983, pp. 166-184, nega il carattere della trascendenza all'elemento sacro della poesia quasimodiana. In precedenza, anche C. BO, *Condizione di Quasimodo*, in *Otto studi*, Firenze 1939, aveva sottolineato la tensione religiosa presente nel primo Quasimodo.

monianze della ricerca di Dio; nella poesia *Si china il giorno* Quasimodo dichiara: «Mi trovi deserto, Signore, / nel tuo giorno / serrato ad ogni bene», per concludere esclamando: «Di te privo spauo,/ perduta strada d' amore,/ [...] che tristezza il mio cuore / di carne!»¹¹; successivamente, in *Aridamente allargo la mano*, (*Oboe sommerso*, 1930/32), la preghiera del poeta è: «dammi dolore cibo quotidiano»¹². Il Dio di Quasimodo appare, a volte, come una presenza astratta all' interno di un vuoto esistenziale: «Era Iddio timore di chiusa stanza/ dove un morto posa,/ centro di ogni cosa» (*Mai ti vinse notte così chiusa*)¹³. Egli non ha certezze da difendere; la sua vita è ricerca: «Io tento una vita:/ ognuno si scalza e vacilla/ in ricerca» (*Curva minore*)¹⁴.

Nel carteggio con La Pira appaiono i momenti della crisi, sia pure trasfigurati nel linguaggio poetico. Giorgio La Pira assume quasi il ruolo del padre spirituale nei confronti dello amico e, per quella reciproca controdipendenza che è legge all' interno dei rapporti affettivi, il politico si rivolge spesso al poeta come ad un confidente, come ad un testimone del proprio «cammino di perfezione». Giorgio confessa a Salvatore: «ho bussato a molte porte, come un povero mendicante per avere pane di sapere, ho rifatto mille strade, mille mondi, ho amato mille cose; sono stato troppo vagabondo in questo essere senza posa alla ricerca di un po' di pace per l' anima mia [...] sono stato troppo lontano, troppo deserto, troppo mistero»¹⁵, così come abbiamo visto Quasimodo, parimenti desolato, supplicare in sintonia con l' amico: «mi trovi deserto, Signore, [...]/ di te

¹¹ S. QUASIMODO, *Poesie e discorsi sulla poesia*, cit., p. 18.

¹² Ivi, p. 30.

¹³ Ivi, p. 24.

¹⁴ Ivi, p. 47.

¹⁵ S. QUASIMODO - G. LA PIRA, *Carteggio* cit., lettera di La Pira a Quasimodo (4 ottobre 1922), pp. 58-59.

privo spauro, perdita strada d'amore»¹⁶. In *Oboe sommerso* l'anelito diventa disperazione: se già in *Acque e terre* era stato possibile cogliere una sorta di *horror vacui* alla base del problema religioso («era Iddio allora timore di chiusa stanza») ora si assiste ad un combattimento interiore in cui il poeta, sopraffatto, grida a Dio il suo dolore; in *Amen per la Domenica in albis* egli esclama: «non mi hai tradito, d'ogni dolore/ son fatto primo nato»¹⁷. Quando egli guarda dentro di sé non può fare a meno di osservare: «Grato respiro una radice/ esprime d'albero corrotto:/ io mi cresco un male/ da vivo che a mutare/ ne soffre anche la carne»¹⁸ e di constatare che il cambiamento si identifica con l'esperienza del dolore.

La fede in una religione tradizionale non è più sufficiente a colmare il vuoto esistenziale; nel contemplare un'icona o l'urna di un Santo – simboli di certo misticismo cattolico – Quasimodo racchiude nei suoi versi disperati delle espressioni angoscianti, tali da evocare, in ideale continuità con Jacopone da Todi, immagini di «danza macraba». In *Lamentazione d' un fraticello d' icona* leggiamo: «Romba alta una notte/ di caldi insetti:/ il cordiglio mi slega/ la tunica marcia d'orbace./ Mi cardo la carne/ tarlata d'acaridi: / amore mio scheletro./ Nascosto, profondo, un cadavere / mastica terra intrisa d'orina./ Mi pento d' averti donato il mio sangue,/ Signore, mio asilo:/ misericordia!»¹⁹. La sua evoluzione spirituale è descritta in *Metamorfosi nell'urna del santo* come una putrefazione «I morti maturano,/ il mio cuore con essi./ Pietà di sé/ nell' ultimo umore ha la terra./ [...] gemono al seme sparso/ larve verdi:/ il

¹⁶ S. QUASIMODO, *Poesie e discorsi sulla poesia* cit., p. 18.

¹⁷ Ivi, p. 76.

¹⁸ Ivi, *Io mi cresco un male*, p. 75.

¹⁹ Ivi, p. 50.

mio volto è la loro primavera/ [...] sono la tua reliquia/ patita»²⁰.

Quasimodo è pervaso da un *cupio dissolvi in Deo*, in una continua contrapposizione tra volontà di rinnovamento e desiderio di morte. In *Seme* la vita trae alimento dal passato: «nessuna cosa muore, che in me non viva. / Tu mi vedi: così lieve son fatto, / [...] che quando Tu voglia / in seme mi getti / già stanco del peso che dorme»²¹. In *Primo giorno*, dopo il crollo delle aspirazioni, subentra il desiderio della fine: «Son lievi al mio buio / le stelle crollate con me / [...] È tuo il mio sangue, / Signore: moriamo»²². Qualcosa sta avvenendo nel suo animo: dopo il misticismo delle prime composizioni, è subentrato l'inferno della solitudine; la certezza assoluta in Dio si è incrinata e con essa sono venute meno tutte le sicurezze sulle quali il poeta si era illuso di posare. In *Erato e Apollion* (1932-1936) il tormento spirituale, ancora bruciante, sembra placarsi nella malinconia del ricordo. In *Al tuo lume naufrago*, della citata raccolta, Quasimodo fa un bilancio della sua esistenza: «Sradicato dai vivi,/ cuore provvisorio,/ sono limite vano./ Il tuo dono tremendo / di parole Signore,/ sconto assiduamente./ [...] nessun ha la mia disperazione/ nel suo cuore./ Sono un uomo solo,/ un solo inferno»²³.

Non abbiamo la possibilità di comprendere se l' Eterno, cui egli fa riferimento, nella composizione *Del peccatore di miti*, si possa ancora identificare con un Dio cristiano, nel quale ancora creda o, invece, sia un mero Ente illusorio, considerato reale solo perché venerato in altri tempi. Il poeta tende ad identificarsi in esso, quasi uomo fatto Dio: «Del peccatore di

²⁰ Ivi, p. 58.

²¹ Ivi, p. 69.

²² Ivi, p. 70.

²³ Ivi, p. 85.

miti,/ ricorda l' innocenza,/ o Eterno; e i rapimenti, e le
stimmate funeste./ Ha il tuo segno di bene e di male,/ e
immagini ove si duole/ la patria della terra»²⁴.

Quasimodo lo dichiara: egli ha impresso il «segno di bene e di male»; è come se avesse gustato il frutto proibito dell'albero del bene e del male. Egli è consapevole della sua caduta, del suo peccato originale.

Da tempo Quasimodo aveva lasciato la Sicilia, idealizzato paradiso terrestre, ma soprattutto da tempo era avvenuta in lui la scissione da quel misticismo cristiano, caratteristico della produzione poetica degli anni venti, conseguenza del sodalizio spirituale con La Pira. Già da quel periodo, Giorgio La Pira aveva tentato di interpretare la storia dell'uomo come una storia di redenzione. La crisi vissuta dalla società del tempo poteva essere superata, per lui, solo nella prospettiva di una storia sacra, tesa alla realizzazione della *res publica cristiana*²⁵. Le aspettative della civiltà borghese divenivano, pertanto, inconciliabili con la tradizione cattolica; la separazione tra fede e ragione, attuata dalla filosofia dell'Illuminismo, aveva provocato la dissociazione dell'operato umano dalla morale e dalla giustizia. Di conseguenza, l'estrema attuazione della società borghese veniva ad aprire la strada all'ateismo e, da ultimo, all'affermazione del socialismo marxista.

²⁴ Ivi, p. 97.

²⁵ Cfr. G. BARONE, // *poeta e il santo* cit., pp. 54-62; v. per quanto concerne le posizioni politiche dei cattolici tra le due guerre, G. BAGET-BOZZO, // *partito cristiano al potere. La D.C. di De Gasperi e di Rossetti 1945-1954*, Firenze 1974, 1, p. 45 e sgg.; sul pensiero lapiriano cfr. F. MERCADANTE, // *carteggio La Pira-Gherzi: alla ricerca della storia*, in «Iustitia», 1979, pp. 347-377; G. GALEAZZI, *Maritain e La Pira: aspetti di un confronto*, in «Aggiornamenti sociali», 1980, 1, pp. 31-43; G. P. MELUCCI, *La Pira e Ozanam, testimoni cristiani di un'età di transizione*, ivi, 1982, 4, pp. 299-310.

Per La Pira, il peccato di Adamo diviene il peccato di tutta la società, quando questa si reputa padrona assoluta delle proprie scelte, dimentica dei valori trascendenti²⁶. In Quasimodo l'impatto con una storia senza Dio è avvertito in maniera traumatica; in *Giorno dopo giorno* (1947, espressione poetica della sofferta esperienza bellica) leggiamo: «Giorno dopo giorno parole maledette e il sangue/ e l'oro. Vi riconosco, miei simili, mostri / della terra. Al vostro morso è caduta la pietà/ e la croce gentile ci ha lasciati»²⁷. Altrove, in *Uomo del mio tempo*, l'umanità contemporanea è rappresentata con toni apocalittici: «Sei ancora quello della pietra e della fionda,/ uomo del mio tempo. Eri nella carlinga/ con le ali maligne, le meridiane di morte/ - t' ho visto - dentro il carro di fuoco, alle forche,/ alle ruote di tortura. T' ho visto: eri tu,/ con la tua scienza esatta persuasa allo sterminio,/ senza amore, senza Cristo». Sola via di salvezza, in tale società che, dimentica di Cristo, idolatra la «scienza esatta persuasa allo sterminio», è il rifiuto della Storia, intesa come «eco fredda, tenace» del peccato di Caino: «Dimenticate, o figli, le nuvole di sangue/ salite dalla terra, dimenticate i padri:/ le loro tombe affondano nella cenere,/ gli uccelli neri, il vento coprono il loro cuore»²⁸.

È stato giustamente osservato che il Quasimodo della maturità ha risolto il problema religioso anche in virtù di un certo senso del mito - connaturato nel figlio della Magna Grecia - e dell'influsso esercitato dall'orfismo e dalla filosofia pitagorica²⁹. Tuttavia, se la presenza di Dio non è più accettata

²⁶ Cfr. G. LA PIRA, *La missione del dotto*, in «Azione fucina», 24 marzo 1944, ora in «Ricerca», 1977, 10-12.

²⁷ S. QUASIMODO, *Poesie e discorsi sulla poesia*, cit., p. 131.

²⁸ Ivi, p. 146

²⁹ Cfr. G. ZAGARRIO, *Quasimodo*, Firenze 1969, pp. 48-64, ove viene sottolineato l'influsso esercitato dalla filosofia pitagorica e dall'orfismo nel Quasimodo della maturità.

supinamente, in una fede senza crisi, neanche la negazione dell'esistenza divina è una certezza rassicurante. In *Thànatos athànatos* il poeta esprime il suo doloroso dilemma: «E dovremo dunque negarti, Dio/ dei tumori, Dio del fiore vivo,/ e cominciare con un no all'oscura/ pietra 'io sono' e consentire alla morte/ e su ogni tomba scrivere la sola / nostra certezza: *thànatos athànatos?*»³⁰. Il suo tormentato itinerario religioso, anche quando egli entra in polemica con la strumentalizzazione politica della morale cattolica («Vorrebbero salvarti il corpo e l'anima e i metodi sono quelli adoperati da secoli per il gregge umano») si muove sempre dalla certezza di una fede mai negata: «Non è questa la Misericordia che predica la Chiesa. Noi non guarderemo i sepolcri imbiancati»³¹.

Rimane costante, nel poeta maturo, un desiderio inappagato di divinità. Se la vera Chiesa non è quella che scende a compromessi con la politica, ma è quella della semplicità evangelica, Quasimodo rinviene tale purezza nella povera Chiesa dei negri ad Harlem, ove «Il sacerdote prega in silenzio/ con gli occhi bianchi le ragazze di pelle/ nera che cadranno in trance/ nell'angoscia del Dio cristiano». Nuovamente Dio prenderà la natura umana nell'estasi delle fanciulle negre «legittime crocifisse, vinte e vincitrici, armate della loro anima staccata»³².

La religiosità del poeta, che da giovane si rivolgeva a Dio nel terrore della perdita («Di te privo spauro,/ perdita strada d'amore») e che con l'esperienza dell'adulto poteva affermare: «L' intelligenza la morte il sogno/ negano la speranza»³³, trova

³⁰ S. QUASIMODO, *La vita non è sogno (1946-1948)*, in *Poesie e discorsi sulla poesia* cit., p. 158.

³¹ S. QUASIMODO, *Lettere d'amore a Maria Cumani. 1936-1959*, Milano 1973, p. 27.

³² S. QUASIMODO, *Poesie e discorsi sulla poesia*, cit., p. 242.

³³ Ivi, *Basta un giorno a equilibrare il mondo*, p. 256.

il punto d'equilibrio nella pietà per l' uomo, simbolizzato da Iscariot - personificazione dell'umanità al bivio, tra fede e razionalità - di cui Quasimodo cerca di interpretare il mistero: «Nessuno mai seppe che cosa volesse il tuo cuore / che stavi tu chiuso,/ nessuno mai seppe del morto sorriso/ alla viva parola che sbocciava e restava/ come il seme ed il frutto: immortale»³⁴.

³⁴ Ivi, *Iscariot*, p. 840.

SEMIOTICA MESAJELOR NONVERBALE ÎN ROMANUL *GHEPARDUL* DE GIUSEPPE TOMASI DI LAMPEDUSA

Anamaria COLCERIU

Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca

Valori ale gestualității și ale proxemicii în romanul lui Tomasi di Lampedusa

Pentru a putea pătrunde în spațiul textual, gestul trebuie narativizat. Dacă în cadrul comunicării imediate, față în față, limbajul gestual este receptat în mod direct, gestualitatea „textuală” se conturează indirect, prin intermediul limbajului verbal¹, în adevărate episoade de hipotipoză. Hipotipoza reprezintă un moment de oprire, de observație, o „punere în fața ochilor”². Este un fenomen textual aflat la întretărirea cuvântului cu imaginea, un fel de „a spune arătând” și de „a înțelege văzând”³, o zăbavă textuală menită să accentueze valoarea semantică a unor pasaje.

Planul vocal al romanului este dominat de vocea naratorului și de cea a personajului principal, Prințul de Salina. Aportul vocii actoriale pe plan discursiv, faptul că discursul

¹ „Sistem modelator primar” (Eco, 1982, p. 227).

² Vezi *supra* nota 1.

³ Parret, 2006, p. 124

naratorical alunecă în permanență spre discursul actorial, lăsându-se substituit de acesta și investindu-l cu funcții importante pe plan enunțiativ, are implicații majore la nivel interpretativ global.

Vocea naratorică și cea actorială își împart și funcția de a narativiza imaginile gestuale. Naratorul este cel care prezintă, în marea majoritate a situațiilor, aspectele mimico-gestuale referitoare la personajul principal, în timp ce acestuia din urmă îi revin pasaje menite să descrie panoplia gesturilor celorlalte personaje, dar și o parte din gesturile proprii.

Limbajul mimico-gestual al personajului principal

Bogăția lumii interioare și a personalității Prințului, valoarea incontestabilă a gândirii sale proiective sunt cunoscute de cititor în principal din multitudinea de fragmente textuale redactate în stil indirect, din monologurile sale interioare. Temele acestor pasaje vizează esența existenței Prințului, încercarea de a găsi răspunsuri izbăvitoare la problemele politico-sociale ale vremii și la întrebări existențiale majore, precum pasiunea și moartea, prin proiectarea într-o lume a spiritului pur, unde compromisurile și slăbiciunile omenești se șterg, se nivelează.

Privilegiul pe care îl are cititorul prin accesul direct la arhitectonica gândirii lui Don Fabrizio nu este și privilegiul celorlalte personaje, care gravitează în jurul acestei personalități puternice, încercând să îi aproximeze, din exterior, dimensiunile. Învăluit în tăceri contemplative, Prințul oferă adesea celorlalte personaje, ca instrumente interpretative ale stării sale interioare, doar elementele și mișcările propriului corp. Este vorba, în acest caz, de gesturi extra-comunicative, a căror ocurență influențează însă procesul comunicativ instaurat ulterior între el și celelalte personaje. Includem aici gesturi de

adaptare la celălalt, gesturi care manipulează lumea obiectuală sau, uneori, gesturi care reprezintă o formă de manipulare a celuilalt, prin transformarea acestuia în obiect.

Iată un pasaj relevant în acest sens, din incipitul romanului, care descrie momentul imediat următor terminării rugăciunii Rozarului: „El, Prințul, **se ridica** într-acestea: povara greutății lui de gigant făcea să tremure podeaua, și în ochii lui foarte limpezi se răsfrânse, pentru o clipă, mândria acestei pieritoare dovezi a propriei puteri asupra ființelor și lucrurilor” (s. n.)⁴.

Imperfectul verbului din prima frază are menirea de a sublinia tipul de percepție vizuală a mișcării: este o figură care trimite la fenomenul cinematografic al filmării cu încetinitorul, o imagine care nu este percepută rapid și simultan, ci apare sub forma unei succesiuni de imagini fixe care necesită un timp al receptării mai îndelungat.

Limbajul kinezic prilejuiește accesul la stările emoționale ale Prințului: mânia, furia, exasperarea (contactul zgomotos al tacâmurilor cu farfuria în timpul mesei, încruntarea – cu accente parakineze⁵ diferite), dar și plăcerea, bucuria, liniștea regăsită (mângâierea tovarășului de plimbări – câinele Bencicò, gesturile tandre cu care utilizează instrumentarul din observatorului astrologic etc.)

Pe de altă parte, limbajul mimico-gestual devine o formă de explorare a sinelui. Încercarea de a intra în deplina posesie a stării sale interioare, de a-i monitoriza cele mai mici transfor-

⁴ Tomasi di Lampedusa, 2003, p. 13. De asemenea: “Frumoasă familie, gândea el, în schimb. Fetele – durdulii, înfloritoare de sănătate, cu gropițele lor ștrengărești, între frunte și nas, acea vestită încruntătură, semnul atavic al stirpei Salina. Băieții - subțiri, dar vânjoși, cu fața umbrită de melancolia pe atunci la modă – mânuiau tacâmurile cu o forță stăpânită”. (*Ibidem*, p. 22)

⁵ Indică intensitatea, amplitudinea, ritmul mișcărilor.

mări, este dublată de permanenta observare a stării corporale, într-o continuă luptă pentru găsirea și menținerea armoniei cu sine și cu lumea. Gândirea este transpusă în acțiune prin intermediul corpului. „De fiecare dată când omul gândește, se află în joc întreaga sa structură corporală [...]; se poate spune așadar că gândirea poate fi succesiv kinezică, verbală sau emoțională” (t. n.)⁶. Măreția personalității lui Don Fabrizio este dublată de o corporalitate impunătoare: „Nu c-ar fi fost gras: era numai imens și foarte voinic; capul lui atingea (în casele locuite de muritorii de rând) ciucurile de jos al policandrelor”⁷. O optimă stare corporală (care este adesea o formă a virilității) devine proba agilității spiritului. În momente de incertitudine, din necesitatea unei autoconfirmări, Don Fabrizio se privește fie într-o oglindă reală, fie în oglinda propriei interiorități. După întrevederea cu Tancredi, care îi reproșează, sub pretextul vârstei, escapada amoroasă din seara precedentă, Prințul „se privi în oglindă: nimic de zis, era încă un bărbat frumos”⁸.

Într-un spațiu atins de aripile mitului, Sicilia pastorală a mijlocului de secol XIX, multe dintre gesturile Prințului devin gesturi ritualice: de la gesturile impuse de ceremonialul religios al citirii Rozarului sau al trecerii cu sfânta împărtășanie, la ritualul vânătorii și la exigențele comportamentale ale clasei căreia îi aparține. Multe dintre ele sunt simboluri sau embleme ale înaltei aristocrații, elemente de diferențiere în raport cu personaje aparținând claselor inferioare⁹: atitudinea impusă

⁶ Apud Cosnier, 1982, p. 279. Relația strânsă dintre gândire, cuvânt și gest este surprinsă și de Luc Benoist (1995, p. 42): „Cuvântul, creierul și mâna sunt legate în așa fel încât cuvântul devine o mână care execută la distanță o funcție identică”.

⁷ Tomasi di Lampedusa, 2003, p. 13.

⁸ *Ibidem*, p. 33.

⁹ Și tot atâtea elemente de contrast între vechea și noua orânduire politico-socială.

întregii familii în timpul mesei, cunoașterea valorii și semnificației unei ținute vestimentare, respectarea conveniențelor sociale (vizita la palatul regal, balul de la palatul Ponteleone, vizita la Donnafugata, primirea oaspeților).

Transpunerea limbajului mimico-gestual în limbaj verbal trebuie descrisă pornind de la coordonatele complexe ale pragmaticii textului. Gestul este un element al lumii extra-textuale, care se „materializează” verbal printr-o serie de acte de reprezentare, în cadrul cărora un loc important este atribuit fenomenelor deictice¹⁰.

Enunțurile care redau aspectele legate de gestualitatea personajului principal, descriptive în general, sunt dominate de forme pronominale de persoana a treia și de verbe la imperfect. Dacă în cadrul comunicării directe ar fi să atribuim, prin analogie cu limbajul verbal, valori „deictice” limbajului mimico-gestual, atunci gestualitatea ar fi caracterizată de un permanent *aici* și *acum*, de prezent și de persoana întâi. Limbajul gestual este captiv acestei unice dimensiuni, aparține exclusiv prezentului vorbirii (dacă este vorba de gesturi coverbale) sau al „exprimării” mesajului (în cazul gesturilor extra-comunicative sau cvasi-verbale). În cadrul text-discursului însă, aspectele gestuale, redade prin cuvânt, țin mereu de un așa-zis „discurs indirect”, narativizat.

¹⁰ Deicticele „prezintă proprietatea generală de a desemna un obiect prin rolul pe care acesta îl joacă în enunțare”; „ele situează obiectul, și ceea ce se spune despre el, în lumea în care are loc enunțarea” (t.n.). Deicticele sunt: expresii personale, care trimit în primul rând la protagoniștii enunțării (locutorul și alocutorul) prin intermediul pronomelor personale *eu* și *tu*, dar și al altor forme pronominale de persoana întâi și a doua; expresii adverbiale, care situează enunțarea în timp și spațiu, reprezentate în special de adverbele *aici* și *acum* care „și construiesc obiectul în același moment în care îl desemnează” (Ducrot, Schaeffer, 1996, pp. 470-471).

Prin transpunere lingvistică, procesul de decodare a mesajelor mimico-gestuale este condiționat de codificarea-decodificarea lingvistică. Valorilor denotative (gesturi cvasi-lingvistice, gesturi ilustrative) sau conotative (la nivelul atitudinii afective și al interacțiunii comunicative) ale semanticii mimico-gestuale li se suprapun valori conotative noi, datorate valențelor simbolice ale cuvântului.

Valori semnice ale spațiului

Vechea și noua paradigmă socio-politică și culturală (reprezentată în special prin Don Fabrizio și Calogero Sedàra, primarul liberal al feudei preferate a Prințului, Donnafigata) se diferențiază și prin modalitatea de a percepe și de a organiza spațiul existențial.

Spațiile reprezentative pentru existența Prințului sunt palatul (simbol al statorniciei și al perenității familiale) și Sicilia, ținut cu conotații mitice - spații cu organizare fixă, închise, caracterizate prin circularitate, stabilitate, și dominate de forțe centripete¹¹. Întreaga existență a personajului principal este un parcurs, o traversare semiotică cu dublă deschidere: orizontală, prin extensia în perspectivă a spațiilor străbătute (grădina și sălile palatului), sau verticală, o ascensiune continuă spre culmi reale care sunt tot atâtea bătălii câștigate pe plan interior (urcarea muntelui la vânătoare sau drumul spre observatorul

¹¹ Moșiile Prințului sunt și ele simbolul unei puternice ancorări în real. În camerele Administrației palatului se află o serie de tablouri reprezentând teritoriile casei de Salina, toate dominate de imaginea protectoare a Ghepardului. Pericolul violării acestor ținuturi prin acapararea lor de către reprezentanții burgheziei locale este perceput sub o formă mult diminuată datorită întinderii și numărului acestora, dar și convingerii că o schimbare profundă nu este posibilă într-un interval scurt, în timpul vieții sale (este o convingere datorată, în mare măsură, cuvintelor nepotului său Tancredi: „Dacă vrem ca totul să rămână cum e, trebuie mai întâi ca totul să se schimbe” (Tomasi di Lampedusa, 2003, p. 32).

astronomic)¹². Această minte permanent aplecată asupra lumii percepe spațiul existențial ca pe un caleidoscop de semne, ale căror configurații proteice sunt pietre de încercare pentru ochiul observatorului-interpret¹³.

¹² Sicilia pastorală și observatorul sunt spații protective în care neliniștile provocate de evenimentele cotidiene sau de cele politico-istorice se redimensionează. Sunt spații bine delimitate care se opun intruziunii noii orânduirii și agresivității reprezentanților acesteia. Deosebit de semnificativ rămâne în acest sens dialogul pe care Prințul îl are cu trimisul noului guvern, cavalerul Chevalley de Monterzuolo, sosit în Sicilia cu intenția de a-l convinge pe Don Fabrizio să accepte o funcție în guvernul recent constituitei republici. Într-o stare de maximă tensiune interioară, Prințul îi conturează oaspelului un profund și emoționant tablou al Siciliei acelor vremuri: „Somn, dragă Chevalley, somn, iată ce doresc sicilienii, și vor urî întotdeauna pe cel care s-ar gândi să-i trezească [...]. Toate manifestările siciliene sunt manifestări onirice, chiar și cele mai violente: senzualitatea noastră e dorință de uitare, gloanțele și loviturile de cuțit, dorință de moarte; dorință de imobilitate voluptuoasă, adică tot de moarte [...]” (Tomasi di Lampedusa, 2003, p. 169). Acest discurs denotă și necesitatea de a delimita spațiul prin trasarea unor frontiere de natură spirituală. Indiferent cât de profunde vor fi în viitor schimbările politico-sociale, valorile spirituale și pecetea pe care acestea o așază pe destinul sicilienilor vor rămâne necontaminate.

¹³ „De altfel, o pradă bogată nu i-ar fi adus Prințului decât o plăcere secundară; bucuria zilelor de vânatoare era în altă parte, subîmpărțită într-o mulțime de episoade mărunte. Ea începea cu bărbieritul, în odaia încă în întuneric, la lumina unei lumânări care îi proiecta cu emfază gesturile pe plafon, printre arhitecturile zugrăvite; se întetea când trecea prin saloanele adormite [...]; apoi, când străbătea grădina încremenită sub lumina cenușie [...]; pe scurt, când evada; și apoi, pe drumul încă imaculat în mijirea zorilor, îl întâlnea pe don Ciccio zâmbind de sub mustața îngălbenită [...]. Lucașfărușul de dimineață strălucea, boabă de strugure umflată, străvezie și umedă, dar părea că se și aude vuietul carului solar, urcând din genune sub dunga zării; curând întâlneau primele turme care înaintau greoaie ca marea [...]; apoi trebuiau domolite neînțelese certuri între câinii ciobănești și copiii îndărătnici, și după acest intermezzo asurzitor coteau în sus pe o culme și se găseau în imemoriala tăcere a Siciliei pastorale. Erau dintr-odată departe de tot, în spațiu și, încă mai mult, în timp.” (Tomasi di Lampedusa, 2003, pp. 91-92)

Parcurgerea spațiilor în perspectivă este simbolizată, la nivel verbal, de succesiunea de propoziții principale, coordonate juxtapuse sau legate prin conjuncții copulative, respectiv adversative. Se observă o analogie de structură între spațiul real și reflectarea sa la nivel textual. Au fost lansate adesea ipoteze referitoare la legătura dintre mișcare / gest și limbaj verbal: „De la gest la simbol putem spune deci că mecanismul limbii, al semnelor și al gândirii noastre folosește o simplă analogie topologică”¹⁴. Pe lângă structurile paratactice, trebuie să amintim abundența adverbilor de timp și de loc (deixa spațio-temporală), a căror semantică trimite din nou la progresie, la ascensiune (*apoi, și apoi, curând, în sus, departe* etc.), precum și repetiția conectorului temporal *când* (*când trecea, când străbătea, când evada*).

Valori semnice ale proxemicii

La nivel comunicațional, variațiile proxemice subîntind diferitele forme ale distanței interpersonale: distanța intimă (care permite contactul corporal cu interlocutorul), distanța personală (a conversației amicale), distanța socială (oficială, cu rol de a „insulariza” individul), respectiv distanța publică (maximă).

Configurarea raportului de forțe pe plan social și familial este oglindită de felul în care se structurează relațiile în materie de distanță corporală. Pe o scară ierarhică bine conturată, relația dintre Prinț și rege, pe de o parte, respectiv între Prinț și subalternii săi, pe de alta, este una socială, care respectă ritualurile de primire și de plecare (plecăciunea, sărutul mâinii etc.). În vizită la palatul regal din Napoli, Don Fabrizio îl găsește pe rege în picioare („pentru a nu fi nevoit să se ridice”!), în spatele unui birou încărcat cu documente, simbol al unei lumi circulare, autosuficiente, amenințată totuși de

¹⁴ Benoist, 1995, p. 48.

evenimente exterioare. Pentru Prinț, imaginea sălilor palatului regal și a regelui însuși sunt semne ale iminentei disoluții a monarhiei, a orânduiri care are deja „semnele morții pe față”¹⁵.

Noul val al istoriei aduce și o schimbare de paradigmă pe planul raporturilor interpersonale. Distanța socială inițială dintre Prinț și Calogero Sedara, tatăl frumoasei Angelica, liberalul lipsit de scrupule, simbol al „omului nou”¹⁶, se transformă într-o distanță personală, percepută de Don Fabrizio ca o formă de agresiune, însă acceptată, întrucât este impusă de un contract matrimonial¹⁷, căsătoria lui Tancredi cu Angelica.

¹⁵ Este senzația care îi revine în momentul în care pătrunde în încăperea administrației palatului său, loc al unei noi iluminări: „Cu toate acestea, intrând în biroul său, Prințul avu, ca întotdeauna o senzație neplăcută. [...] Îi reveni pe neașteptate în minte masa de lucru a regelui Ferdinand, la Caserta, încărcată și ea de dosare și de hotărâri ce trebuiau luate, cu ajutorul cărora îți puteai închipui că scoți din matcă torentul destinelor, pe când el își urma nepăsător cursul într-o vale vecină”. (Tomasi di Lampedusa, 2003, pp. 34-35)

¹⁶ Acțiunile oamenilor politici ai noii puteri sunt catalogate prin sintagma „azioni sedaresche”.

¹⁷ Încheierea pactului matrimonial cu tatăl tinerei Angelica este o formă de acceptare a noii lumi și a noilor oameni, o acceptare dureroasă, descrisă prin imaginile grotești ale procesului de deglutiție a unei șopârle. Pactul este sigilat apoi prin îmbrățișarea dintre contractanți, act care ne este prezentat sub forma unei imagini hilare, cu tonalități ironice ușor perceptibile: „Seniorul se ridică, făcu un pas spre don Calogero, care încremenise, îl ridică din fotoliu și-l strânse la piept. Picioarele scurte ale Primarului rămaseră atârinate în aer. În acea cameră dintr-o pierdută provincie siciliană se reînchega imaginea unei stampe japoneze reprezentând un enorm iris violet, pe una din petalele căruia sta agățat un muscoi păros”. (Tomasi di Lampedusa, 2003, pp. 122-123.) Spiritul lucid al Prințului, inteligența sa remarcabilă îi oferă posibilitatea de a intui evenimentele viitoare și de a accepta cu înțelepciune schimbarea, conștient totuși de statutului și de valorile pe care le reprezintă. Superioritatea personalității sale este subliniată de statura și de poziția corporală, de felul în care domină spațiul conversației, de forța (aproape violența) gestului îmbrățișării, de direcția privirii.

De la ținuta vestimentară (fracul nepotrivit cu care vine la prânzul oferit de Prinț la Donnafugata), la incapacitatea de a se adapta contextului (balul de la palatul Ponteleone) și la inadecvarea subiectului unei conversații, toate sunt percepute de Prinț ca semne ale unei involuții pe plan politico-social în materie de eleganță, de educație, de cultură¹⁸.

La nivel textual, fragmentele care ilustrează raporturile interpersonale se constituie în adevărate episoade de hipotipoză, în cadrul cărora rolul fundamental revine arhitectonicii elementelor de deixă spațială. Luăm spre exemplificare episodul vizitei lui Calogero Sedàra la palatul din Donnafugata, în vederea viitoarei căsătorii a fiicei sale cu Tancredi, nepotul (și pupila) Prințului. „Don Calogero îl aștepta [acolo*] în picioare, mic, pirpiriu și prost bărbierit”¹⁹. Personajul respectă distanța socială, stă „acolo”; Prințul va fi cel care, odată depășit momentul critic al propunerii, se va ridica, se va apropia și își va îmbrățișa interlocutorul, ca simbol al pecetluirii contractului. ”Seniorul se ridică, făcu un pas spre don Calogero, care încremenise, îl ridică din fotoliu și-l strânse la piept.” Episodul se subîmparte în câteva acțiuni punctuale, care redau, printr-o succesiune strânsă de predicate, mișcările și gesturile personajului principal, promotorul acțiunii și al modificării raporturilor corporale. Corpul Prințului rămâne punctul de referință pentru mișcările celorlalte personaje (Don Calogero, în acest caz), atât în cazul enunțurilor aparținând naratorului (în cadrul cărora individualității personajului principal îi corespund diferitele forme ale pronumelui personal de persoana a treia și

¹⁸ Apune divinitatea protectoare a prinților, bunele maniere („le buone creanze”).

* Adverbul de depărtare, prezent în textul italian (*lì*), lipsește din traducerea românească.

¹⁹ Tomasi di Lampedusa, 2003, p. 120.

adverbul „acolo”), cât mai ales în cadrul discursului indirect, unde se afirmă un „eu”, aflat „aici” în raport cu celelalte personaje, cărora le corespunde un permanent „acolo”. La plecare, Don Calogero „însoțit de-a lungul a două saloane și din nou îmbrățișat, cobora scările, în timp ce Prințul, drept ca un turn în capul scării, privea cum se micșorează ghemotocul acela de viclenie, de haine prost croite, de aur și de ignoranță, care făcea parte acum din familie, sau aproape”²⁰. Verbele la diateza pasivă subliniază din nou faptul că Prințul este promotorul suitei de gesturi, punctul la care se raportează mișcările lui Don Calogero. Asistăm în acest fragment la trecerea (marcată de verbul la imperfect *privea*) de la punctul de vedere al naratorului („Prințul, drept ca un turn în capul scării, privea”), la cel al personajului principal („ghemotocul acela de viclenie, de haine prost croite, de aur și de ignoranță”). Acestea din urmă sunt gândurile lui Don Fabrizio, exprimate printr-un discurs indirect liber, în cadrul căruia se menține centrul deictic periferic²¹, adică acel „aici și acum” atribuit personajului.

Brutalitatea contractului matrimonial amintit este atenuată de gândul la frumusețea și senzualitatea tinerei Angelica, care anulează pentru un timp efectele lucidității Prințului, acționând ca un narcotic, în spațiul permisiv ce trădează o fisură a personalității lui: pasiunea carnală. Trezirea acesteia este o formă de control, un fel de „body manipulator”, o mișcare

²⁰ *Ibidem*, p. 128.

²¹ Discursul indirect liber presupune prezența a două centre enunțiatore și deci a două centre deictice: unul central, deixa primară (formele pronominale și cele verbale, a căror transpoziție este obligatorie datorită subordonării centrului deictic al locutorului reprezentat centrului deictic al Locutorului); și unul periferic (deicticele spațio-temporale și elementele expresive), care poate fi menținut ca atare în discursul indirect liber.

interioară autocentrată, o verificare a gradului de agilitate fizică și sentimentală.

Punctul culminat al acestui tip de raportare este reprezentat de dansul acordat tinerei la balul de la palatul Ponteleone²². Dansul este o „formă de artă complexă ce poate exprima gândirea și simțirea umană prin trupul folosit ca instrument”²³. Mișcările din timpul dansului se constituie în gesturi extra-comunicative ludice și de confort, menite să ancoreze într-o dimensiune dincolo de realitatea contingentă. Dansul în cuplu este o formă de apropiere maximă, integrabilă în coordonata proxemică a distanței intime. Limbaj dincolo de cuvânt, dansul este o formă de celebrare a vitalității, cu ocurențe ce îmbracă ritmuri și intensități diferite, în funcție de context și de peculia-ritățile actanților. Dotat cu simțul ridicolului și al măsurii, Prințul refuză prima propunere a Angelicăi – o mazurcă – acceptând în schimb primul vals.

²² Prin acest dans se desăvârșește inițierea tinerei Angelica în lumea mondenă a aristocrației siciliene. În același timp, el reprezintă și un moment care vedește fisura creată în circumferința cercului; însă, datorită acestei apropieri pasionale, pătrunderea intruzivă a reprezentanților noii clase conducătoare (don Calogero și fiica sa) este percepută de Prinț în forme atenuate.

²³ Sebeok, 2002, p. 40.

L'AVVENTURA DEL TEMPO IN GIORGIO BASSANI E NORMAN MANEA

Gabriela LUNGU

Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca

Nel libro di Norman Manea *Il ritorno dell'huligano*^{*}, dialogando con un non identificato interlocutore, l' autore chiede: "Ti ricordi le *Storie ferraresi* di Bassani?". Fra le storie bassaniane quella di Geo Josz, il protagonista di *Una lapide in via Mazzini*, viene invocata da Manea a proposito di un suo probabile ritorno "*nel paese Dada, che non avevo desiderato abbandonare e in cui non desideravo tornare*". Inizia così il racconto del ritorno, da lui chiamato *Il ritorno dell' huligano*, un ritorno non tanto nello spazio quanto nel tempo .

È stato questo il punto di partenza del mio lavoro che vuole semplicemente essere una riflessione su due scrittori e su un aspetto comune nelle loro opere. Sicuramente esistono altri temi e motivi ben più importanti che avvicinano *Il ritorno dell' huligano* di Norman Manea a *Il romanzo di Ferrara* di Giorgio Bassani: l' immagine dell' altro, l' ebraismo, la Shoa. Però il modo in cui i due scrittori dominano il tempo o si lasciano da esso dominare mi è sembrato degno di essere rilevato.

Per capire meglio la posizione dei due per ciò che riguarda il viaggio indietro nel tempo è importante ricordare la affermazione di Bassani in un' intervista rilasciata negli anni

* Con il sottotitolo *Una vita*, ed. Il Saggiatore, Milano, 2007, trad. Marco Cugno, p. 28. Tutte le citazioni sono prese da questa edizione.

'70: “L’arte è il contrario della vita, esattamente il contrario, ma in qualche modo ha nostalgia della vita, e bisogna che abbia nostalgia della vita per essere arte vera. Se l’ autore riuscisse a creare nella pagina il tempo della vita, se vi riuscisse completamente, non scriverebbe più”.¹ Con esperienze diverse e tuttavia comuni, in tempi diversi, Bassani e Manea hanno inseguito ognuno a modo suo questo “tempo della vita”.

Si è parlato spesso de *Il romanzo di Ferrara* di Giorgio Bassani come di “una ricerca del tempo perduto”. L’ aspetto più interessante della narrativa bassaniana è senza ombra di dubbio quello temporale. Lo scrittore aveva dichiarato più volte che la sua intenzione era quella di recuperare un tempo storico, ma anche di dare l’idea di un tempo oggettivo ed esiste nella sua opera un continuo oscillare fra questi due tempi che non coincidono necessariamente.

A differenza di Bassani che fa un’ opera di autofinzione², Norman Manea pur non proponendosi di recuperare un tempo storico, lo fa indirettamente attraverso il recupero della sua biografia. In Norman Manea, il tempo personale, il tempo oggettivo viene sottomesso al tempo della Storia, con la S maiuscola. Anche se a un certo momento afferma “*il passato mi aveva recuperato*” lo scrittore romeno non si lascia comunque sopraffare da questo.

Un’ analisi approfondita dell’ opera bassaniana mette in evidenza la straordinaria importanza che lo scrittore dà al tempo. Basti notare per esempio il fatto che in tutte le sue

¹ Anna Dolfi, *Tre interviste sul tempo (Bassani, Bilenchi, Bonsanti)*, in *II Contesto*, n. 4-5-6, 1976, p. 26.

² Termine coniato per definire l’ opera di Proust, miscuglio di elementi autobiografici e finzionali può benissimo essere adottato anche per la narrativa bassaniana.

opere (tranne una o due) l'incipit è sempre una parola o una frase che fa riferimento al tempo. Cominciando da *Lida Mantovani* con quel "Riandando agli anni lontani della giovinezza" (al quale l'autore era arrivato dopo tre altre varianti), continuando con la *Passeggiata prima di cena*: "ancor oggi", *Una lapide in via Mazzini*: "Quando, nell'agosto del 1945", *Gli ultimi anni di Clelia Trotti*, (dove il riferimento temporale è contenuto addirittura nel titolo), *Gli occhiali d'oro*: "Il tempo", *Il giardino dei Finzi-Contini*: "Da molti anni", *L' Airone*: "Non subito", *L' odore del fieno* (in alcuni dei suoi racconti): "Molti e molti anni fa", "Ricordate", "Il ricordo", "C'è sempre stato", "Accadde parecchi anni fa", "In una sera d'estate del 1944".

Anche ne *Il ritorno dell'huligano* è sufficiente guardare i titoli dei diversi capitoli per vedere che gran parte di essi stanno sotto il segno del tempo. Il libro, diviso in quattro parti di cui due sono intitolate: *Il primo ritorno (Il passato come finzione)* e *Il secondo ritorno (La posterità)*, contiene anche: *Gli indirizzi del passato* (I e II), *Il nuovo calendario*, *Cernobyl 1986*, *Periprava, 1958* ecc. Addirittura il secondo ritorno appare sotto forma di diario in cui i giorni vengono accuratamente indicati da lunedì, 21 aprile 1997 fino a venerdì, 2 maggio. Dunque è sempre il tempo quello che scandisce l'andamento della narrazione.

Diceva Bassani: "La confessione, l'arte, nascono sempre da un viaggio nel tempo, e quindi nello spazio (...) il tempo non è perduto, è il mio tempo; la ricerca è solo un tentativo di andare indietro nel tempo per spiegare il me stesso di adesso (...). A differenza di Proust chiuso nella sua camera e tutto abbandonato al recupero di se stesso d'una volta, io tento un raccordo tra il me stesso di una volta e il me stesso d'adesso"³.

³ Anna Dolfi, *Op.cit.*, p. 26.

Nemmeno per Manea il tempo è perduto, anche se la operazione che sta facendo ne *Il ritorno dell' huligano* è in fondo un recupero di se stesso.

In questo senso Bassani prima di recuperare se stesso, ha cercato di recuperare il volto e il tempo della sua città: Ferrara, il passato di quest'ultima. I motivi sono diversi e la realtà di cui si è occupato Bassani, quella realtà in cui il 1938 – l' anno delle leggi razziali – fa da perno alla sua opera, sembra semplice, invece è – lo dice l'autore stesso – molto complicata. E diventa complicata anche sul piano narrativo dal punto di vista temporale, perché gli eventi raccontati sono accaduti da poco o da molto tempo e allora si può raccontare solo “*quel poco che il cuore ha saputo ricordare*”.

Sembra che Manea ricordi tutto di sé, in un andamento zigzagante del tempo in cui si mescolano i ricordi della deportazione in Transnistria insieme a tutta la famiglia, il carcere di Periprava dove, pochi anni dopo il rientro dalla Transnistria, il padre viene rinchiuso, la Bucarest degli anni della dittatura, poi la partenza verso altri orizzonti, gli amici, il rientro. Manea, come Bassani, percorre la strada delle emozioni. Il viaggio all' indietro di Bassani, nella Ferrara della sua adolescenza e della sua giovinezza, viene guidato non solo dalla memoria ma anche dai sentimenti. Per Manea i sentimenti sono tenuti spesse volte nascosti, in una rigidità provocata dal dolore e dalla incapacità di comprendere perché il mondo e i suoi cari, fossero talmente “offesi” – come diceva Vittorini. Esemplare e struggente in questo senso è l'incontro con il padre nel lager socialista di Periprava, le parole di conforto che il carcerato aspetta e che il figlio non è capace di dire: “*Aspettava, a testa china, le parole banali di cui aveva bisogno. Non venivano. (...) Era sopravvissuto, ma era ridiventato quello che era allora, nella lunga notte della deportazione,*

un pidocchio. Lo sentiva, lo sentivo anch' io, il giovane pidocchio, figlio di un pidocchio".⁴ L'umiliazione è talmente forte che le parole non vengono, rimangono inesprese per molti anni, e, dice Manea, solo dopo la morte del padre "*io avrei potuto rievocare l' episodio*".

Anche Bassani riesce a raccontare la storia dei Finzi-Contini, la famiglia di ebrei ferraresi deportati in uno dei campi di concentramento nazisti solo molti anni dopo, proponendosi indirettamente come un testimone del suo tempo. A Manea – un editore di New York aveva scritto: "*Sei stato un testimone, e, come scrittore, devi reagire*". (p. 215)

Nelle storie bassaniane non esiste mai uno sviluppo cronologico, ma un susseguirsi di eventi in un ordine impreciso che riescono poi a costruire fino alla fine l' insieme. E questo in fin dei conti l' andamento della memoria che non è mai lineare, non è mai cronologica.

Prendiamo per esempio il romanzo *Gli occhiali d' oro* che inizia così: "*Il tempo ha cominciato a diradarli, eppure non si può ancora dire che siano ancora pochi, quelli che ricordano il dottor Fadigati*" (corsivi miei G.L.). Siamo in un tempo ancora indefinito, però subito dopo, nella stessa frase, ci viene detto che il povero dottore "*è finito così male*", anticipando così l'epilogo della sua storia. Per ritornare poi all'inizio della storia, non del racconto: "*Fu nel '19, subito dopo l' altra guerra*". E poi capiamo anche perché si è parlato di quelli che ricordano ancora Fadigati: perché "*Per ragioni di età, io che scrivo non ho da offrire che un' immagine piuttosto vaga e confusa dell' epoca*". Dunque non sempre la memoria alla quale si fa appello è quella del narratore. A volte viene usata anche la memoria degli altri. Ne *Gli occhiali d'oro* il tempo è

⁴ *Op.cit.*, p. 164.

quello di una falsa narrazione simultanea. I verbi sono usati al presente con delle possibilità di ritornare indietro nel tempo. La prima sequenza temporale è del '19, poi si passa al '36 ma il momento della narrazione non coincide con il tempo reale dei fatti narrati: *“nel 1936, vale a dire ventidue anni fa”*. Arriviamo così al 1958 che è il tempo reale del racconto, in cui però i fatti narrati sono finiti da un bel po'. Con questa “mancanza di cronologia” anche la caratterizzazione dei personaggi non corrisponde a una linea evolutiva e cronologica, perché questi sono come sospesi nel tempo.

Manea usa esattamente lo stesso procedimento. Anche nell'ultima parte, che ha la struttura di un diario, in cui i giorni del ritorno sono puntualmente indicati, gli eventi si intersecano, un ricordo attira dopo di sé un altro. E così nella stessa pagina si legge: *“Gli anni di assenza dal mondo erano stati annullati”, “Nel mezzo secolo seguente”, “La fotografia del ragazzino di nove anni (...) allora alla fine dell' anno scolastico 1945”* e subito dopo *“ieri, 9 ottobre 1941”*. Lo scrittore stesso affermava in un' intervista: *“Il ritorno dell'huligano è stato per me un' avventura per recuperare il passato. Do a chi legge alcune informazioni per costruire una cornice all' interno della quale raccontare la mia storia, non in ordine cronologico, ma a seconda di come i pezzi del mosaico si sono riuniti nella mia memoria”*⁵.

A questa sua memoria e alla memoria bassaniana abbiamo cercato di fare omaggio in questo lavoro.

⁵ Norman Manea con Paola Casella, *L' esilio è una metafora della modernità*, in *Caffè Europa*, 6 maggio 2008, p. 4.

FORME IDENTITARE ÎN POVESTIRILE LUI UMBERTO SABA

Iulia NĂNĂU

Universitatea de Vest din Timișoara

Dacă „specificitatea antisemitismului, care e altceva decât o varietate de rasism sau xenofobie, își face apariția în literatura antisemită, de la Voltaire la Hitler”¹, cum susține istoricul Josy Eisenberg, de ce n-am putea căuta în literatură și specificitatea evreității sau a iudeității, mai ales că, așa cum tot el observă, „Această problemă de conținut e deosebit de obsedantă astăzi pentru numeroși evrei. Ea se situează în cadrul unei crize de identitate: ce înseamnă să fii evreu? Naționalitate? Cultură? Religie? De douăzeci și cinci de ani, această problemă face obiectul a nenumărate dezbateri și colocvii. Definiția cea mai evidentă a evreului e aceea că el este un om în căutarea propriei identități”².

Răspunsul la întrebarea „ce înseamnă să fii evreu?”, depinde de felul în care te raportezi la *evreu*: ca la un reprezentant al unui grup etnic, și pentru asta trebuie să cunoști caracteristicile acelu grup, pentru a-i putea stabili apartenența sau neapartenența; sau ca la un individ cu o anumită etnie, aflat în căutarea identității, dar nu în virtutea apartenenței sau neapartenenței la acea etnie. În primul caz, avem de-a face cu ceea ce Dubar numește forme identitare comunitare, societare sau statutare și sociologia e mai în măsură să-i dea un răspuns,

¹Josy Eisenberg, *O istorie a evreilor*, Ed. a 2-a, Humanitas, București, 2006, p. 293.

²*Ibidem*, p. 348.

iar în cel de-al doilea, cu o formă narativă sau reflexivă, ce suportă, rezistă la diferite metode interpretative nelegate în mod exclusiv de științele sociale.

Ținând cont de faptul că toate formele identitare se manifestă prin limbaj, investigarea modului în care acestea se configurează, într-o perioadă și într-un context date, poate avea la bază unele texte literare și de altă natură decât cea confesivă. Prin urmare, în acest studiu voi urmări modalitatea de configurare a formelor identității ficționale în unele texte ale lui Umberto Saba, identitatea ficțională fiind singura analizabilă *din afară*, datorită naturii sale pur textuale. Nu voi identifica aceste identități ficționale cu identitățile personale ale autorului, deși sunt extrase din relatări cu caracter autobiografic. Relevanța acestui demers stă, așa cum s-a menționat anterior, în perspectiva ce o poate oferi asupra a ce înseamnă să fii evreu pentru un anumit scriitor, într-o anumite perioadă și într-un anumit context. Orice generalizare ar duce inevitabil la speculații lipsite de fundament. Nu se poate stabili ce înseamnă evreitatea pornind de la un text literar, de la niște personaje. Se obțin perspective, puncte de vedere, forme, formule care trimit la sau își au originea în lumea extratextuală, dar nu se confundă cu aceasta.

Legătura lui Umberto Saba cu iudeitatea sau evreitatea sa este interesantă prin atipicitatea ei. Nu și-a pus problema unei identități evreiești, considerându-se întotdeauna un scriitor italian. Acest fapt nu înseamnă că și-a negat originea evreiască, ci doar că, pentru el, a fi evreu nu era o chestiune ce ar fi trebuit investigată, nu era o *problemă* sau un motiv de orgoliu, ci un fapt natural, o „nuanță etnică” în plus, așa cum o afirmă în *Scorciatoie e raccontini* [Scurtături și povestioare], din 1945: „129 [...] Evreii italieni nu-i puteau face Italiei (în calitate de evrei) nici bine, nici rău. Mediteraneeni ca majoritatea,

trăind în Italia de secole sau milenii; există – cu unele excepții – o mai mică diversitate între un italian evreu și un italian neevreu, decât între, de exemplu, un breșcian și un calabrez. O nuanță etnică în plus, nu este decât o notă în plus de culoare, într-o țară care (din punct de vedere etnic) seamănă cu acel covor ‘prescurtat’ în patru versuri de Ungaretti, în care fiecare culoare își face loc și se extinde printre celelalte culori «pentru a fi mai singur dacă-l privești». [...]»³.

Felul în care naratorul descrie Italia, imaginile prin care o redă, sunt imagini ale orașului său natal, ale acelu Triest multicultural, pluriidentitar, tolerant, ale acelu covor pestriț, în care culorile se întrepătrund, făcându-și singure loc, într-un amalgam de nuanțe: „130

SITUAȚIE PERSONALĂ. (Din nou?) Nu aș vrea să se creadă că ceea ce am spus aș fi spus *pentru mine*. Întâi de toate, nu a fost niciodată în Italia – eliminând anii agoniei fascismului – nevoie să te aperi, în mod serios, de aceste lucruri. Și apoi – după cum se știe – doar mama mea era evreică. Eram, prin urmare, «amestecat». Și – mai rău de atât! – periferic (triestin). Circumstanțele sunt cele care m-au făcut mai mult să sufăr; dar și să înțeleg (să iubesc) mai mult decât unii și decât alții»⁴.

A spune pentru cineva, înseamnă a te referi doar la acea persoană. A spune pentru tine, înseamnă a te justifica, a-ți susține părerea, a-ți căuta scuze, motive, argumente. Or, așa cum remarcă naratorul, etnicitatea este circumstanțială și doar în virtutea acestei trăsături poate fi cauza unor suferințe. Circumstanțialul nu poate fi justificat, nu are valoare obiectivă și generală.

³ Umberto Saba, *Prose scelte*, Mondadori, Milano, 1976, pp. 114-115.

Traducerea acestui fragment, precum și a următoarelor, ne aparține.

⁴ *Ibidem*, p. 115.

Scurtăturile lui Saba aduc cu aserțiunile pe teme identitare ale lui Leon Wieseltier – sau mai degrabă invers – deși, spre deosebire de acestea, se dezvoltă pe mai multe direcții: de la anecdotica cu tematică personală, la filosofie, istorie, estetică, poetică, artă și literatură.

În prima *scurtătură* naratorul își motivează alegerile grafice. Prezența parantezelor, a cratimelor, a semnelor exclamative sau interogative, a punctelor de suspensie, a cuvintelor subliniate, se justifică prin neputința lui de a mai spune ceva fără abrevieri⁵; acest tip de grafie fiind indispensabil procedeu-lui. Ironia transpare de la primele rânduri și se va regăsi pe tot parcursul acestor adevărate scurtcircuite ale gândirii.

O *scurtătură* este, conform *DEX* –ului, o „1. Bucată scurtă de lemn; rețetei. 2. Cărare care urmează distanța cea mai scurtă între două puncte”, iar sensul pe care Saba îl dă acestui termen ce desemnează un nou tip de proză este, într-o cheie ludică și autoparodică, asemănător: „2.

SCURTĂTURI. *Sunt* – spune Dicționarul – *căi mai scurte pentru a ajunge dintr-un loc în altul. Sunt, uneori, grele; adevărate cărări pentru capre. Pot să-ți provoace nostalgia pentru drumurile lungi, întinse, drepte, provinciale*”⁶.

Ce sunt aceste *scurtături*? Speculații, opinii, judecăți de valoare, sunt altceva față de proza italiană din acea vreme. Sunt pentru „capre”, aluzie la poezia *Capra*, în care, eul liric îi vorbește unei capre singure, legată; inițial dintr-o reacție naturală, de un ludism instinctual, iar ulterior, din cauza recunoașterii unei aceleiași dureri, unice și invariabile, în tot ceea ce viețuiește, om sau animal de-o potrivă: izolarea. *Scurtăturile* sunt raționamente dificil de urmat, neobișnuite, paradoxale,

⁵ „Nu mai știu să spun fără să abreviez; și nu puteam să abreviez altfel” (p. 73).

⁶ *Ibidem*, p. 74.

ironice, greu accesibile, întortocheate. Nu tratează teme provinciale, în care s-ar putea regăsi o majoritate. Sunt *noul* care poate deranja și trezi nostalgii prin lipsa de coerență, de linearitate, prin fragmentarul haotic, dar sunt singura formă acceptabilă după Maidanek: „49.

Cititorul meu, să nu te-nșele apariția, uneori paradoxală, uneori de-a dreptul glumeață (?) a (unor) SCURTĂTURI. Se nasc toate din zece și mai multe experiențe de viață, de artă, de durere. Sunt, dincolo de asta, supraviețuitoare, într-un fel, ale Maidanek-ului”⁷.

Tema identității evreiești nu este tratată în mod direct în carte. Maidanek este tema, iar Maidanek a fost, așa cum menționează autorul într-o notă de subsol, un lagăr german: „Unii dintre puținii cititori ai acestei cărți dificile m-au întrebat ce sau cine este Maidanek. Maidanek a fost un mic lagăr german: primul descoperit de aliați. Ziarele și revistele i-au descris, la vremea sa, ororile lăsate în urmă: Buchenwald, Auschwitz etc. erau pe-atunci necunoscute”⁸. Scurtătura face legătura directă între două puncte, or primul centru al ororii, mai mic ca suprafață, în comparație cu celelalte, dar nu și din punct de vedere al suferinței cauzate, a fost Maidanek. Oroarea este tema, iar Maidanek este oroarea ce avea să schimbe pentru totdeauna omenirea, nu pentru că acolo au fost uciși evrei – autorul nu menționează acest fapt – ci, pentru că fenomenul care a cauzat moartea acelor persoane, trece dincolo de limitele umanului, ale umanității: „5.

DUPĂ NAPOLEON fiecare om e un pic mai mult, prin simplul fapt că Napoleon a existat. După Maidanek...”⁹.

⁷ *Ibidem*, p. 88.

⁸ *Ibidem*, p. 74.

⁹ *Ibidem*.

Problemele rasiale sunt prezente doar pentru a sublinia, prin intermediul nelipsitei ironii, faptul că, în fond, italienii – și aici naratorul se include și pe sine¹⁰ – nu sunt un popor rarist. Episodul cu «procesul rasial», o spune naratorul, nu este nici măcar o scurtătură. Morala, dacă există una, e că pentru colonelul de la îndelung așteptatul proces din 1942, contează mai mult că soția tânărului ofițer este frumoasă, decât că este evreică, deci italienii sunt „încă – cu excepții cu atât mai rușinoase cu cât reprezintă excepții – unul dintre popoare cele mai bune din lume”¹¹. Iar fragmentul despre evreica romană care a înnebunit după ce și-a pierdut și ultimul dintre cei trei fii, de o simplitate tranșantă și lipsită de orice urmă de compasiune facilă, stabilește o diferență, o distanță, între narator și cei persecutați, prin constatarea finală: „Bieții, bieții oameni!”¹². *Scurtătura* 129 este cea în care sunt prezentate diferențele dintre evreii germani¹³ și cei italieni. Evreii germani erau:

¹⁰ Și în cea de-a 99 *scurtătură*, intitulată Trieste, naratorul menționează că „Italia a dat fascismul; și a fost un lucru îngrozitor. ... Triestul italian i-a dat pe Italo Svevo, Umberto Saba, unele pânze (dacă mai există încă) ale marelui pictor Vittorio Bolaffio. Nu sunt un naționalist; nu vreau să pun gaz pe foc, și știu că ne-am dat, mai mult decât era necesar, de partea care nu trebuie. Dar, dacă lucrurile la care am făcut aluzie – poezii, tablouri, romane – mai au vreo greutate, cântăresc – fără contra greutate – în partea *noastră* de cântar”. (p. 104).

¹¹ Idem, p. 97.

¹² Idem, p. 101.

¹³ „EVREII GERMANI iubeau Germania; dar *nu erau nemți*. Cu atât mai mult, gazdele lor nebune (în spatele fiecărui nebun – zice, o dată-n plus, bine, TALMUDUL – se află un om rău) ar fi trebuit să-i prețuiască; *să-i cultive* – ca să zic așa – în mod artificial. Foarte, prin natural or, vitali; și îndrăgostiți de țara – la fel de vitală – în care se născuseră, dar în același timp, străini de ea; erau, prin definiție, doctorii indicați aceluși caz. Și poate, dacă nemții nu ar fi fost atât de bolnavi la început încât să respingă orice doctor și orice medicament (imaginați-vă atunci un doctor și un medicament evreiesc) – i-ar fi împiedicat să înnebunească de tot. [...]” (p. 114).

vitali, îndrăgostiți de țara în care s-au născut, necesari aceluia teritoriu, dar, în fond, „nu erau nemți” ci străini. Ar fi trebuit „cultivați artificial” de oaspeții lor „nebuni”, ca un fel de plantă de leac, și poate așa s-ar fi prevenit o nebulie colectivă. Evreii italieni, în schimb sunt: mediteraneeni, nu fac nici bine nici rău țării, mai asemănători italienilor ne-evrei decât italienii din regiuni diferite între ei, o „nuață etnică în plus”, o altă pată de culoare din covorul pestriț al acelei țări. Așadar, evreii germani ies în evidență, nu sunt pe deplin integrați, spre deosebire de cei italieni, care nu se diferențiază prea mult de grupul etnic dominant. În primul caz evreii se dovedesc necesari, putând suplinii unele lipsuri (vitalitate, echilibru psihologic), iar în cel de-al doilea conviețuiesc în mod natural împreună cu celelalte grupuri etnice.

Identitatea ficțională a naratorului nu este așadar evreiască, ci italiană. Ea nu este construită pe baza negării identității ficționale iudaice, care nici măcar nu intră în discuție, ci prin exaltarea ironică a unor valori-simbol considerate caracteristice spațiului mediteranean: toleranța, aprecierea frumosului, bună-tatea, talentul artistic. În termenii lui Dubar, avem de-a face cu o identitate simbolică, construită pe baza unor opțiuni sau poziții motivate prin credințe.

Scurtăturile par să întărească ceea ce afirmă unul din cei mai importanți critici ai scriitorului, Guido Piovene, cum că, deși și-a dedicat un volum, *Gli ebrei* [Evreii] evocării unui „[...] Trieste evreiesc, unde Saba s-a născut și a crescut, și a fost mai ales evreiesc orizontul experienței sale de tinerețe, Saba nu este un poet de inspirație rasială, cel puțin nu într-o direcție univocă. Observația a fost făcută de mulți, pe baza celor sugerate de însuși Saba: mama evreică cu rudele ei, realitate a vieții sale, iar tatăl, un tânăr cam impulsiv, fugit de acasă fără să stea prea mult pe gânduri, rămas ca un vis [...]. Acest amestec, o realitate evreiască care îl înconjură și un vis

care nu era evreiesc [...] poate se relevă în proză chiar mai mult decât în poezie”¹⁴. Contrastul dintre mediul familial și aspirațiile scriitorului pare a fi tema ascunsă în spatele narațiunilor obiective, de inspirație naturalistă, ce amintesc de unele nuvele ale lui Verga, din seria de proză scurtă *Gli ebrei* [Evreii], inclusă în volumul *Ricordi-Racconti* [Amintiri-Povestiri], scris în perioada 1910-1947 și publicat de Mondadori în 1956. Din această serie fac parte primele trei povestiri: *Il ghetto di Trieste nel 1860* [Ghetoul din Trieste în 1860], *Sofia e Leone Vita* [Sofia și Leon Vita], *Ella gli fa del bene* [Ea îi face un bine], a căror desfășurare este plasată în „Trieste – Centru și periferie”¹⁵, oraș în care și despre care s-a scris mult, a cărui „condiție de frontieră”, după cum observă Claudio Magris, „cu toate contradicțiile ei de nerezolvat, te făcea să resimți pregnant problema complexă și greu de lămurit a identității, a oricărui fel de identitate, individuală, culturală, națională”¹⁶.

În prima povestire, Saba trasează imaginea ghetoului evreiesc din Triestul anului 1860, adică din perioada unificării Italiei, considerându-l de o „murdară originalitate”¹⁷, cu al său comerț de produse la mâna a doua și prăvăliile în mod obligatoriu închise sâmbăta până la asfințit. Evreii acelor timpuri sunt prezentați ca fiind în primul rând neîncredători în «goim» (cel care nu este evreu). Neîncrederea ce duce la averșiune, la ură, ar fi, în opinia naratorului, rezultatul mileniilor de persecuții și segregări ce și-au lăsat amprenta asupra acestui

¹⁴ Umberto Saba, *Prose scelte*, Arnoldo Mondadori, Milano, Editore, 1976, p. XVI- XVII.

¹⁵ Sintagma îi aparține lui Cornel Ungureanu și apare în studiul „Despre Claudio Magris, dinspre Trieste”, din Cornel Ungureanu, *Mitteleuropa periferiilor*, Polirom, Iași, 2002, pp.133-141.

¹⁶ Citat reprodus din Cornel Ungureanu, *Mitteleuropa periferiilor*, Polirom, Iași, 2002, p. 135.

¹⁷ Umberto Saba, *Prose scelte*, Mondadori, Milano, 1976, p. 5.

neam, și nu o chestiune religioasă. Izolarea, necesară în trecut în vederea supraviețuirii fizice, devine, în lipsa unui pericol real, o sursă de confort mental prin siguranța oferită, fiind astfel preferată integrării. Până și familiile care și-ar permite să părăsească ghetoul și să-și cumpere case mari și frumoase în oraș, decid să rămână în «citadela» unde bătrânii lor practicaseră și mai practicau încă, comerțul cu lucruri folosite, loc al memoriei și al intimității: „În virtutea tradiției și prin forța inerției unei obișnuințe mentale devenită, ca orice idee fixă, o greutate mai dificil de lăsat decât de purtat, își imagina de bună voie că, în afara aceluia centru, s-ar mai desfășura persecuțiile încetate cu zeci de ani în urmă, și care nu existaseră vreodată în singurul mare port de mărfuri al Austriei, unde populația avea un caracter deja prea meridional pentru ca boala nordică a antisemitismului să poată prinde rădăcini”¹⁸. După deschiderea porților ghetoului, „cei mai buni evrei, cei liberi de prejudecată și de frică”, au știut să profite de pe urma conjuncturii favorabile și să se plaseze în funcții prestigioase. A fost o perioadă în care comunitatea a crescut numeric și a devenit tărâmul tuturor posibilităților: ajungeai cu o recomandare la Rabin sau la „vreun bătrân filantrop”, și om te făceai: schimbai fesul roșu și zdrențele pe un costum cu cilindru, bun de afișat în oricare din cele trei temple cu ocazia „solemnităților religioase”.

Dincolo de această realitate se afla cea a „poporului mărunț, cei care nu aveau destulă inițiativă pentru a se elibera de comerțul cu de-amănuntul”¹⁹ cu obiecte folosite, activitate dispărută, susține naratorul, la momentul povestirii. Clienții acestui tip de comerț erau în majoritatea lor, slavi din teritoriul sau marinari din Iliria și Dalmația, care doreau să-și schimbe

¹⁸ Idem, p. 5.

¹⁹ Idem, p. 6.

sărăcia pe o vechitură mai puțin folosită. Inevitabilele furturi, înșelăciuni, cămătării, erau făcute de neguțatori, și mai ales de neguțătorese, cu o abilitate de-a dreptul sublimă, printr-o uimitoare cunoaștere psihologică și fiziologică a victimelor. Toate armele erau bune; atât pentru a-l atrage în propriul magazin pe client, cât și pentru a câștiga în concurența cu ceilalți vânzători”. Străzile strâmte și aglomerate, prăvăliile deschise una în fața celeilalte, totul te duce cu gândul la un câmp de luptă, la o înfruntare dintre doi „campioni inamici”, a cărei miză nu mai este însă onoarea, ci supraviețuirea în mizerie. De la derizoriu la grotesc nu mai e decât un pas. Arsenalul aflat la dispoziția combatanților seamănă cu „cele mai neobrăzate lingușiri” aruncate clienților nocturni de către prostituate; orice metodă era bună atât timp cât garanta supraviețuirea: „se schimba limba, dialectul, zâmbetul, în funcție de vârsta, sexul și naționalitatea clientului. Pentru cazurile grave, când târguiala, îndelung pregătită, amenința să nu se facă, se găsea, ascunsă după tejiștea ca o ultimă soluție, o sticlă de rachiu, cu unul sau două pătărele murdare”²⁰.

Limba folosită de neguțatori era „un jargon compus dintr-un dialect triestin mios, amestecat cu vocabule ale ebraiciei din registrul de jos, de neînțeles pentru cei neinițiați”. Concurența acerbă ducea cu ușurință la certuri. Vecinii de tarabă își impuneau drepturile cu forța, iar dacă se întâmpla să-și piardă clientul în favoarea rivalului, își descărcau amarul urlând în gura mare toate afacerile necurate ale adversarului sau numărul de guri de întreținut „cu o logică barbarică, cu străfulgerări de elocvență demnă de Ieremia. Era prin urmare o luptă pentru viață la fel de furioasă ca și cea pe care o descoperim la insecte printre ierburile câmpului sau nisipul mării”²¹.

²⁰ *Ibidem*, p.7.

²¹ *Ibidem*.

Doar proprietarii cu o afacere pusă pe picioare și o clientelă stabilă își luau libertatea de a le ține închise Sâmbăta, „ziua Domnului”, în virtutea unei bunăstări demne de „un adevărat pământ al făgăduinței”²².

Perspectiva ironică a naratorului recrează, de-a lungul întregii relatări, o lume închisă într-un ghetou mai mult interior decât exterior, autoimpus, o realitate de o „murdară originalitate”, în virtutea definiției din *DISC* a ironiei și a actului de a ironiza, ce implică o atitudine de bonomă persiflare, din partea cuiva care remarcă aspectul ridicol, paradoxal sau banal al unei situații, al unui fapt. E viziunea din afară, de pe o poziție superioară, ca un fel de studiu de caz.

Făcând un bilanț al informațiilor despre evrei, extrase din această povestire, ar rezulta că, în ghetoul din Trieste, pe la 1860: evreii erau neîncredători în celălalt datorită persecuțiilor milenare; neîncrederea lor ducea la aversiune și chiar la ură; neîncrederea nu era bazată pe chestiuni religioase; evreii nu erau dispuși să se adapteze; sufereau de mania persecuției;

ghetoul era pentru evreii înstăriți un spațiu al intimității și al memoriei, la care nu erau dispuși să renunțe; pe-atunci Trieste era un fel de El Dorado; evreii aveau simț practic și o înclinație spre comerț, naturale; existau două tipuri de evrei: cei „mai buni”, în sensul de *mai capabili*, care au știut să profite de pe urma schimbărilor și au ajuns în posturi importante, și cei „fără inițiativă”, *incapabili* să iasă dintr-o anumită schemă de gândire; evreimea măruntă se ocupa cu vânzarea și cumpărarea de obiecte folosite; acest gen de comerț presupunea înșelăciunea, furtul, cămătăria, indiferent de etnia celor implicați; neguțătorii, dar mai ales neguțătoresele foloseau un întreg arsenal de convingere, uneori extrem de vulgar, lubric; dis-

²² *Ibidem*, p. 8.

cursul târgovețelor varia în funcție de client; clienții nu erau italieni, ci slavi sau marinari din Iliria și Dalmația; se folosea un jargon inaccesibil neinițiaților; în cazuri extreme se recurgea și la alcool; certurile erau frecvente și zgomotoase; nu exista o solidaritate interetnică, ci una a statutului social; concurența era acerbă și neloială; acest gen de comerț viza doar supraviețuirea, subzistența; existau prăvălii mai înstărite, ce aveau clienți stabili; doar proprietarii acestor prăvălii nu lucrau Sâmbăta; să respecti practicile religioase era o chestiune de statut social și economic.

Ceea ce frapează la această listă este că imaginea comunității evreiești este redusă la un număr de clișee, folosite în unele cazuri de propaganda antisemită. Evreul este descurcăreț, speculant, elegant îmbrăcat, când merge la templu, dar și murdar, certăreț, guraliv, vulgar, dându-se în spectacol. Este prezentată nuanțat, în schimb, proverbiala solidaritate evreiască, rezultată mai degrabă dintr-un tip de mecenatism negustoresc, corporatist, dacă pot să folosesc acest termen, decât dintr-o autentică compasiune.

Celelalte două povestiri, având în centrul lor două personaje feminine extrem de diferite, nu fac decât să confirme portretul robot al evreului mediu din ghetoul triestin de la 1860, trasat anterior. *Sofia și Leon Vita* prezintă povestea unor patroni care-și permit să închidă prăvăliile Sâmbăta. Diferența de treizeci de ani dintre ei demonstrează că la baza căsătoriei s-au aflat motive pragmatice. Ambii soți sunt preocupați doar de câștig, Sofia pentru că a cunoscut sărăcia și banii îi oferă un confort psihic, iar Leon pentru a-și permite în continuare acele acte de binefacere care-i garantează un statut special în cadrul comunității religioase. În *Ea îi face un bine*, Saba se întoarce la „poporul mărut”. Este, ca de altfel și celelalte două, o povestire cu teză, din care rezultă că neîncrederea în „goim” și încrederea

în solidaritatea lui „iudî” este o prejudecată: Anna nu va fi ajutată de fratele bogat, care-i impune să-și părăsească bărbatul, luat de altfel împotriva voinței familiei și cam netrebnic, ci de vecina italiancă, considerată băgăcioasă și bârfitoare, căreia îi va mărturisi într-un final apoteotic prejudecățile avute împotriva-i, cu ochii în lacrimi și plină de regrete.

Vocea care narează aceste povestiri stabilește o diferență netă, tranșantă, prin tonul ironic și folosirea persoanei a treia, între ea și evrei, neducând la configurarea vreunei identități personale ficționale evreiești. Este vorba însă de un anumit tip de evreu și de o anumită evreitate, cea legată de spațiul ghetoului provincial, produse ale unei mentalități și a izolării impuse din afară dar mai ales din interiorul comunității, în numele unor valori tradiționale.

Povestirile și *Scurtăturile* sunt scrise din perspectiva evreului integrat în țesutul social, care, provenind din familii stabilite de secole în zonă și cunoscându-i dialectul, devine mai apropiat comunității de adopție decât italianul dintr-o altă regiune, perspectivă ce nu solicită o căutare și implicit o justificare de natură identitară. Imaginea acestui tip de evreu se construiește în schimb prin opoziție cu cea a evreului din Germania care, în ciuda pasiunii cu care-și iubește țara, nu poate fi cu adevărat german, și cu cea a evreului negustor de vechituri din ghetoul triestin, închis la nivel mental într-un spațiu al prejudecăților anti *goim*.

IV. Civiltà

IL PROFILO STORICO DELLA CULTURA ITALIANA (I)

Riccardo CAMPA

Università per Stranieri di Siena

A parte il placito di Arechisi (giudice di Capua) del 960 d. C., nel quale la lingua italiana, al suo esordio, si configura come un rogito notarile, le aree dialettali dell' Italia non sembrano vertebrarsi nel tessuto connettivo nazionale senza il concorso delle circostanze politiche e sociali. A surrogare la flebile tendenza unitaria del paese concorre lo spontaneismo religioso, espresso in forma declamatoria, giullaresca, nella fase antesignana del mercantilismo.

Le prerogative dei comuni medievali consentono al pluralismo normativo di fortificarsi e di fronteggiarsi in un crescendo di fogge comportamentali, caratterizzate dai sodalizi istituzionali come Venezia, Genova, Milano, Firenze, Napoli, Amalfi. Le repubbliche marinare rappresentano l' epifenomeno dell' internazionalismo commerciale e strategico. La diffusione del patrimonio conoscitivo italiano precede la sua coesione statale; e si riverbera, prima nel Mediterraneo e, successivamente, sulle sponde atlantiche del Nuovo Mondo.

La poetica del cielo stellato è prerogativa di Francesco di Assisi¹, che nei *Fioretti* esalta la natura, con la quale fraternizza nella convinzione di un ordine provvidenziale, in grado di garantire la gioia degli esseri che la popolano. La sua scontrosa ritrosia ad accettare la compromissione morale del padre Bernardone si spiega con l' idea di non poter fare affidamento sulla competitività degli uomini impegnati mondaneamente ad assicurarsi un grado di benessere non armonizzabile

con l'ordine naturale. La discrasia, che Francesco rinviene nel mercantilismo, ostacola la solidarietà e la pacifica convivenza degli individui, che si affacciano alla modernità.

Fra i *Fioretti* di Francesco e *Candide* di Voltaire², malgrado le diverse temperie che li caratterizzano, si rispecchiano delle analogie strutturali, la cui origine è da rinvenire nella provenienza provenzale della madre del giullare d'Assisi. Questi, infatti, eredita dalla cultura francese l'*humor* e il rigore concettuale, propri dei sommovimenti nazionalistici e razionalistici della mondanizzazione.

La *Commedia* di Dante Alighieri³ compendia, sulla scorta del dualismo etico dell'antichità, la conoscenza, destinata, mediante la lingua volgare, a responsabilizzare le generazioni, che si emancipano dalla soggezione al sapere consolidato.

Ed è proprio il primo estimatore di Dante, Giovanni Boccaccio⁴, l'autore di *Decameron*, a introdurre nella narrativa

¹ Francesco considera necessario il completamento dell'opera di Gesù, mediante la santificazione della povertà e del sacrificio. La rinuncia è un esercizio della volontà, volto a propiziare l'intervento divino, risolutore delle inadeguatezze e delle precarietà terrene. «Le fonti di luce create da Dio donano quindi la vista,» scrive Helmut Feld, *Franziskus von Assisi*, trad. it., Carocci, Roma 2002, p. 59 «che per Francesco ha un duplice significato: l'esperienza sensibile delle cose e la comprensione spirituale della loro essenza, che spinge l'uomo a lodare e ringraziare il Creatore».

² Nel *Candide*, Voltaire ripristina, per così dire, il paradigma della rassegnazione nella concitata stagione rivoluzionaria francese, ricorrendo, come Francesco, seraficamente, alla reiterazione e all'umorismo.

³ La sistematica conoscitiva dell'antichità si riverbera nella lingua neoromanza con l'efficacia e l'inadeguatezza concettuale, propria del contrappasso. Con la logica binaria del passato, Dante coniuga le allegorie e le metafore del volgare.

⁴ Giovanni Boccaccio introduce nella dialogazione la contenuta spregiudicatezza dell'esperienza. Il racconto è liberato da ogni pregiudiziale moralistica. Il comportamento si esplica in un lessico più sensibile agli aspetti della quotidianità.

europea il sentimento più solidale e meno angoscioso della condizione umana. Egli confuta al pietismo tradizionale la immissione forzosa del Male nella vicenda degli esseri mortali. La sua affezione alle variabili dell' esistenza gli consente di considerare con minor diffidenza istintiva la notazione demoniaca della storia, al punto da influenzare, in forma allegorica, Wolfgang Goethe⁵, Feodor Dostoewskij⁶, Thomas Mann⁷ e Jorge Luis Borges⁸.

La partecipazione emotiva delle generazioni, che rikusano il bene assoluto per il coinvolgimento nel male relativo, disciplina l' esercizio elegiaco e interpretativo dell' antichità classica, dominata prevalentemente dalle filosofie ellenistiche, dalle filosofie della crisi del genere umano di fronte alle manifestazioni della natura nella sua scabra essenzialità.

L' attualizzazione dell' Abaco di Leonardo Fibonacci⁹, che già dalla seconda metà del XIII secolo influenza il calcolo e la

⁵ Wolfgang Goethe considera la presenza del Maligno nella vicenda umana come una sfida a corroborare le risorse intuitive, percettive, razionali degli individui, impegnati a esaltare l'esistenza piuttosto che a compiangere.

⁶ Feodor Dostoewskij rinviene nei recessi del pensiero la demoniaca influenza del gestore del caos. La fede nella provvidenza costituisce l'unica strategia di salvezza per le generazioni che si avventurano sul terrapieno della storia politica e sociale.

⁷ Thomas Mann nel *Doctor Faustus* descrive l' incestuoso connubio del diavolo con il compositore impegnato a musicare l' Apocalisse.

⁸ Jorge Luis Borges si rifugia nelle lingue desuete, come il gaelico, per rinvenire la tirannica conformazione delle parole d' uso. L' energia latente in ogni emissione di fiato è parte integrante dei processi fisici, che sommuovono lo scenario del mondo.

⁹ Fin dall' Alto Medioevo, Leonardo Fibonacci raccorda gli empori del Mediterraneo, nell' intento di salvaguardarne la funzione, computisticamente rilevabile mediante l' Abaco.

abilità commerciale del bacino del Mediterraneo, consente di affrontare la fisicità degli enti come il proemio di una nuova stagione antropologica, capace di valutare la realtà con il sussidio delle scoperte tecnologiche di matrice orientale. La prospettiva di Paolo Uccello¹⁰ e Piero della Francesca¹¹ induce a considerare la vista come la risorsa dei sensi in grado di ampliare lo scenario della conoscenza. La linea dell'orizzonte può essere superata violando i limiti della percezione e della affettività.

Il Rinascimento italiano inaugura l'ottica, che sottovaluta la acustica, monopolizzatrice da Omero¹² a Erasmo da Rotterdam¹³ delle forme di rappresentazione della natura e delle suggestioni generate dalle affinità istintive degli osservatori. Il Nuovo Mondo¹⁴ è lo scenario che si apre alla riflessione dello Occidente europeo, nell'intento di propiziarne la complementarietà, non lo sfruttamento.

¹⁰ Giorgio Vasari sostiene che Paolo Uccello «perse tempo nelle cose di prospettiva», modificando il modo di vedere e rappresentare la realtà, in sintonia con la nuova cosmologia.

¹¹ Luca Pacioli dice che Piero della Francesca sia il monarca dei matematici: una metafora per connotarlo come l'artefice della rivoluzione rappresentativa rinascimentale.

¹² La questione omerica riguarda il rapporto esistente fra la memorazione e l'oralità. Il Rinascimento italiano modifica questa relazione, stabilendo l'interrelazione fra la visione e la scrittura.

¹³ Nell'*Elogio della follia*, Erasmo da Rotterdam considera quello che sarà l'*élan vital* di Henri Bergson come il senso recondito delle cose e delle loro stagioni.

¹⁴ Il Nuovo Mondo è l'allegoria dell'America, del continente che si consegna alla consapevolezza europea con le sue misconosciute culture precolombiane e i suoi scenari, in apparenza vuoti, ma in realtà compendati nelle testimonianze degli antichi abitanti e dei più avveduti, moderni, viaggiatori.

I corpi celesti, che influenzano gli oceani, si ripropongono con il patrocinio delle invocazioni di Francesco. Il deserto, mentalmente rivisitato dagli anacoreti, si configura, nell'immaginazione collettiva, come il bacino del mare essiccato dai venti. L'arena, che riflette l'immagine del cielo, suggerisce a Galileo Galilei¹⁵ il cannocchiale e, con il cannocchiale, egli guarda al kantiano cielo stellato. Il retaggio poetico e le tensioni del viaggio mentale consentono la scrittura in volgare de *Il Dialogo su i due massimi sistemi del mondo*, la prima cosmologia in grado di delineare una sorta di linea divisoria fra l'antichità e la modernità secondo i principi della congruenza e dell'interrelazionalità.

Il *Principe* di Niccolò Machiavelli¹⁶ disciplina le imprese mentali del tutore del sodalizio politico in ordine alle finalità proprie della nazione. A parte la disquisizione sulla fisionomia del potere e la opportunità di discernere dalle testimonianze del passato (in particolare da Tito Livio) le indicazioni di massima per presagire il presente manifesto, Machiavelli delinea un'antropologia connessa con una visione del mondo, che trova riscontro nell'epoca contemporanea. Egli sostiene che la realtà naturale è retta dalle leggi della necessità, che non sono rigide, perché se fossero rigide il libero arbitrio individuale sarebbe improponibile. Le leggi della necessità (corrispondenti alle leggi della gravitazione universale, formulate da Isaac

¹⁵ Galileo Galilei scruta l'universo nel proposito di confabulare con l'onnipotenza divina.

¹⁶ Niccolò Machiavelli utilizza la lingua italiana per perlustrare la storia romana e avventurarsi nella perimetria del presente manifesto. «La soluzione» scrive Quentin Skinner, *Machiavelli*, Il Mulino, Bologna 1999, pp. 51-52 «è dunque quella di divenire “gran simulatore e dissimulatore”, imparando come “con l'astuzia aggirare i cervelli degli uomini e far sì che essi credano quanto vi piace”».

Newton¹⁷ sono correlate con le leggi delle loro variabili (corrispondenti alle leggi della termodinamica). Fra le une e le altre si instaurano le leggi della personalità, che il Segretario fiorentino denomina le leggi della *virtus*, del valore individuale. La personalità rinascimentale, che allegoricamente si propone con le caratteristiche del condottiero, in effetti si esplica nella impresa conoscitiva.

La mondanizzazione dell' esistenza trova il suo disegno ideale nell' utopia, nella esaltante versione della luce, che costituisce l' antifatto logico dell' egemonia della ragione in sintonia con le affezioni collettive, comunitarie, sociali. *La Città del Sole* di Tommaso Campanella¹⁸ rappresenta la visione dell' ordine naturale come riverbero delle aspettative messianiche della tradizione. La natura è il linguaggio di Dio, che si trasmette nelle fasi rappresentative della consapevolezza umana. La caratteristica distintiva dell' utopia campanelliana accredita la vista come uno strumento per l' immediata acquisizione della conoscenza, che sopravanza quella del sapere oracolare, fondato fonematicamente sulla memoria uditiva.

La ricognizione dei nessi congetturali, mediante i quali il sapere perpetua la facoltà esplicativa dei fenomeni naturali a beneficio della filogenesi umana si compendia nella *Scienza*

¹⁷ Il I libro dei celebri *Philosophiae naturalis principia mathematica*, presentato il 21 aprile 1686 alla Royal Society, contenente le leggi della gravitazione universale, è considerato dagli scienziati dell' epoca e delle epoche successive «la più eminente produzione dello spirito umano». «L' illuminismo» scrive George Crowder, *Isaiah Berlin. Liberty and Pluralism*, trad. it., Il Mulino, Bologna 2007, p. 87 «ispirato dalla scienza newtoniana, ha liberato l' umanità trascurando l' autorità della religione, dello Stato e dei costumi dinnanzi al tribunale della ragione».

¹⁸ *La Città del Sole* inaugura la cultura visiva: una serie di pannelli raffiguranti le conoscenze scientificamente accreditate dell' universo.

Nuova di Giambattista Vico¹⁹, che induce il razionalismo positivista a contemperare i postulati del pensiero con gli esisti del comportamento.

Il Romanticismo italiano si esplica nell' interazione della concezione pneumatica dell' esistenza e delle committenze terrene, spaziali, della vicenda comunitaria. *I promessi sposi* di Alessandro Manzoni²⁰ e *Lo Zibaldone* di Giacomo Leopardi²¹ costituiscono le testimonianze più articolate della lingua nazionale, in grado di evocare il tempo remoto nell' emiciclo aneddotico della quotidianità.

Il Novecento letterario italiano s' inaugura all' insegna dello storicismo; e trova il suo punto di riferimento nell' opera di Benedetto Croce (1866-1952)²². Per il filosofo «napoletano», la natura si esplica nelle forme dello spirito: in termini problematici, la sua esistenza è condizionata dall' intuizione e dalla rappresentazione che ne fa il soggetto-osservatore. La arte, per Croce – *Etica*, 6 – è «l' unità indifferenziata della percezione del reale e della semplice immagine del possibile». Questa concezione rifiuta il realismo, non concede alla

¹⁹ La *Scienza Nuova* costituisce il compendio delle fasi dell' insediamento del genere umano nel mondo fino all' avvento dell' Illuminismo e delle dottrine della tradizione, che ne insidiano l' asseveratività e ne preconizzano il superamento (come avviene con il Romanticismo).

²⁰ Alessandro Manzoni affida ai personaggi dei *Promessi sposi* le prerogative degli interlocutori della storia d' Italia: la vicenda individuale si rispecchia nella trama degli eventi comunitari e ne disciplina l' elaborazione istituzionale.

²¹ L' idillio e la disperazione contraddistinguono la traiettoria ideale del più dilemmatico interprete del Romanticismo italiano.

²² Lo storicismo crociano concorre a responsabilizzare le presenze inquietanti dell' epoca dell' insurrezione totalitaria e della rassegnazione comunitaria dell' Italia fra le due guerre. La *Storia di Napoli*, la *Storia d' Italia* e la *Storia d' Europa* segnano la periodizzazione del processo costitutivo continentale, nazionale a partire dalla tradizionale comunale.

esperienza concreta alcuno statuto conoscitivo, che non sia il riflesso di una speculazione esclusivamente mentale. La non conciliabilità dell' impegno fattuale con la creazione artistica, in quanto manifestazione di un' «intuizione» pura, contrasta con le contemporanee correnti del pensiero europeo ed extra-europeo, che rieditano i canoni dell' attualizzazione dei propositi ed evocano una sorta di primitivismo (sia pure sublimato), responsabile dei profondi sommovimenti politici e sociali del totalitarismo. Tuttavia, l' irresponsabilità metafisica dell' artista non lo esonera dalla responsabilità sociale, che riguarda gli aspetti della diffusione e della rappresentazione di ogni impresa inventiva.

Alla sistematica ideale, proposta da Croce, fa riscontro la estemporanea e spesso vertiginosa reazione di Gabriele d'Annunzio e di Filippo Tommaso Marinetti: l' estetismo dell'uno si coniuga con l' alluvionale dissacrazione concettuale dell' altro. Ma i termini di paragone fra queste due correnti artistiche e di pensiero non sono estranei alla stagione politica dell' Italia fra le due grandi guerre, dilacerata com' è dalla emigrazione e dai conati dell' insofferenza sociale. In quanto movimento populista, il fascismo non è in grado di presagire gli stilemi con i quali rendere meno traumatico possibile il processo di conversione dell' economia agraria nell' economia industriale. E adotta la pubblicità, la propaganda e la retorica. La conciliazione dei miti, delle allucinazioni del remoto passato con la frenetica corsa verso il benessere non si realizza se non camuffata nell' impresa imperiale, nell' allegoria della leggenda dei popoli che ambiscono a vanificare la storia.

Mentre nella filosofia crociana l' intesa fra l' artista e il fruitore dell' opera d' arte è dovuta alla tensione emotiva che li rende interagenti, in una comunione d' intenti volta a godere del bello nelle sue molteplici manifestazioni, nel dibattito europeo si fanno strada dottrine o più sofisticate – al punto da rasentare l' esoterismo – o più congruenti con le cosiddette condizioni

oggettive. Croce sostiene che il godimento estetico prescinde dai fattori pratici che lo determinano, contrapponendosi in chiave esplicativa a tutti i teorici della realtà effettuale e perfino a quanti – da Sigmund Freud in poi – si contendono il dominio dell’ inconscio e di una temperie così condizionata dall’ esperienza arcaica da non potersi affacciare alla modernità senza prima liberarsi dei complessi di colpa e dei traumi propri dei sommovimenti intestini subiti (anche geopoliticamente) dal genere umano.

L’ oracularità di Croce si converte nell’ oratoria di Marinetti²³, nell’ impeto cognitivo di una corrente artistica, come il futurismo, in apparenza dissacrante (le parole in libertà; l’ automobile più bella della Vittoria di Samotracia; abbasso la grammatica), che sfocia nell’ esaltazione della fabbrica, della nuova fucina del benessere e della guerra. Il conflitto, già esaltato dalla cultura francese come l’ igiene del mondo, nella dottrina futurista assolve a un compito intimidatorio contro l’ oppressione e la repressione individuali. Paradossalmente, tutti i movimenti libertari, comparsi all’ alba del XX secolo, si trasformano nel tempo in spunti dialettici per i tutori di un ordine d’ acciaio. Si manifestano, per contrapposizione, fronti ideologici sempre più esasperati e fraudolenti, la cui legittimazione è la violenza, l’ aperta disamina con tutto ciò che appare misurato, equilibrato, sostenuto dal buon senso. Lo oltranzismo e la dismisura connotano un po’ ovunque la cultura europea, che si libera progressivamente dai condizionamenti formali e tradizionali di un patrimonio, che viene esaltato nel clima ideale della mitologia e della paranoia. La rinascita – sia pure in chiave enfatica – del classicismo è strumentale: serve per connotare un’ epoca di rottura con il presente manifesto e con il passato remoto, per rivendicarne l’ eredità e la frenetica

²³ Filippo Tommaso Marinetti egemonizza le forme visive della *Città del Sole* di Campanella e le convenziona nei moderni stilemi della pubblicità.

irruenza sullo scenario internazionale. La storia ha una conformazione autonoma rispetto alle vicende individuali, che pure la compongono. L'idea che ci sia un circuito ideale – evidente ma anonimo – nel quale si riflettono le aspettative dei singoli nella loro inclita determinazione rappresenta la parte più consistente di un processo conoscitivo, del quale la tradizione italiana costituisce la parte più efficace. Il patrimonio conoscitivo continua a riflettere l'apporto della cultura scientifica scritta e delle letterature regionali, prevalentemente parlate. Le variabili vernacolari e la costante classicheggiante si riflettono nei contenuti e nella forma dell'espressione linguistica.

Il virtuosismo espressivo, riflesso nelle elaborazioni dannunziane, è responsabile di una malcelata tristezza camuffata da spregiudicata sensualità. Prima del verismo di ispirazione francese, che vede in Giovanni Verga²⁴ l'erede testamentario di un regionalismo incapsulato nella sensualità di stampo patrimoniale, il tratto congenito col primitivismo è rappresentato dalla lirica pura, dalla testimonianza sedimentaria dei poeti maledetti. La prima guerra mondiale dilacera il tessuto connettivo del falso perbenismo tardoborghese ed evidenza (in Italia, con Giuseppe Ungaretti²⁵, Renato Serra²⁶ e altri) la belluina consistenza dei fronti umani contrapposti senza la compiaciuta esigenza di porre fine a un equivoco geopolitico e perfino terminologico (com'è la Mitteleuropa, la cultura mediterranea, il terrapieno storico, la tradizione classica).

²⁴ Il verismo di Giovanni Verga, a differenza del verismo di Émile Zola, si flette a una estenuata rappresentazione localistica, difficilmente convertibile in un «altrove».

²⁵ Nella poesia sul Carso, Giuseppe Ungaretti descrive la guerra come la prova di forza con la belluina baldanza del primigenio.

²⁶ Renato Serra testimonia l'irreparabilità della guerra nel preludio poeticamente evocato della *belle époque*.

INTELLIGENZA E TECNICA: PER UN NUOVO ACCORDO EPOCALE

Gian Franco LAMI
Università La Sapienza, Roma

Il significato del dolore nelle religioni monoteiste

Il pensatore di origine ebraica sottolinea che, tra le principali tematiche dell' antichità, si ritrovano quelle relative al significato da dare al dolore, e alla possibilità di combatterlo. In tal senso, occorre anzitutto domandarsi se è lecito lenire il dolore, curarlo, o meglio, se abbiamo il diritto di procurarne la eliminazione.

Nella cultura dell' ebreo, ove non è traccia di obbligo alla sofferenza, si risponde che del dolore – qualunque forma esso prenda – è meglio fare a meno. Chiaramente, tale risposta influisce sulle scelte da compiersi in campo medico e nel campo di quella ricerca, che tanta suscettibilità ha sollevato ultimamente tra i principi dell' etica. Questo avviene sempre, quando si toccano i nervi scoperti dell' umanità, con particolare riguardo, per i nostri tempi, alla “procreazione assistita” (e alla “conta” degli embrioni), alle pratiche terapeutiche del dolore (mediante l' uso di medicinali anestetici) e al prolungamento “accanito” della vita (fino all' alimentazione indotta). In quest'ultimo caso, non si vuole dire che la vita non sia riconosciuta come bene supremo, ma solo che non può rientrare tra gli obblighi dei medici prolungare artificialmente (e oltre misura) la vita del paziente, così, riducendola alla dimensione forzosamente “meccanica”.

Ma, si badi bene!, parlare dell' eutanasia, come di una ipotesi praticabile, non significa rifiutare d' un colpo ogni artificiosità della sopravvivenza, solo perché il dolore può diventare uno sgradito, ma inevitabile accessorio, collaterale al prolungamento della vita: significa invece ritenere primaria e prevalente la sedazione del dolore, data l' incompatibilità tra dignità del paziente e *accanimento* terapeutico. Certo, poiché il confine tra sedazione e accanimento non è sempre evidente, c'è il rischio di demandarne la definizione a qualche fattore esterno alla competenza medica, per esempio, al potere legislativo, o giudiziario. In questo caso, le ripercussioni politiche e sociali sono facilmente immaginabili.

Nel mondo ebraico, che a differenza di quello islamico manca di una autorità centrale, cui affidare tali decisioni, convivono al riguardo diverse opinioni, tutte non vincolanti. Comunque, mantenere un individuo in stato "vegetativo" (ammesso che se ne possa parlare in questi termini), somministrandogli alimenti liquidi e solidi, non può dirsi un *accanimento*, bensì un' invasività, non traumatica – e tanto meno dolorosa. Naturalmente, permane il discorso sulla generica battaglia al dolore. Anche in questo caso, perciò, si deve distinguere tra uno stato realmente vegetativo, in cui ogni sensibilità è assente (!), e altre circostanze di sopravvivenza clinica, in cui prevalga l' aspetto doloroso sulla probabilità di guarigione.

Tutto ciò influisce sulla disciplina di quello che si definisce, con termine colloquiale, come "testamento biologico", ove una persona in piena coscienza decide per quando non sarà più cosciente. Tale testamento è ammesso dalla cultura americana, ma non da quella italiana, timorosa dell' eutanasia e dei molti modi in cui essa può celarsi. Invece, l' ebraismo nega al singolo la possibilità di esprimere una volontà contraria alle

regole: gli consente solo di chiedere un' interruzione delle cure, ma lo induce ad affidarsi, in qualche modo, al parere di esperti, tramite una delega, anch' essa ben regolamentata. Resta poi da superare l' ultimo ostacolo, quello della coscienza del medico, o di chi altro venga destinato alla pratica interrutiva. Ma questo è un altro discorso.

Secondo il mio punto di vista, una visione così determinata si colloca pienamente nella tradizione occidentale, in quanto conforme a certi valori "naturali", quindi irrinunciabili: 1) La conservazione della specie (umana), e perciò, il contrasto di qualsiasi politica omicida, o suicida, o abortiva; 2) La ricerca della felicità, quindi, la cura e la sedazione del dolore, pur nella coraggiosa sopportazione delle sofferenze. Vi si colgono le difficoltà della coscienza collettiva a prendere confidenza con taluni esperimenti, coi tentativi di mettere mano – tramite la scienza e la tecnica – a soluzioni che si sradicano dalla natura di tutti gli esseri viventi. Tali tentativi – come quello di "decidere" a forza di sentenze i casi di cui si parla – mostrano i limiti del "sacro", che circonda la società umana e ancora suscita il sentimento di ripugnanza per il gesto "empio". Deciderà dunque il Giudice? o il Medico? E chi tornerà a vestire l' abito del boja? di chi materialmente varcherà la soglia dell' *orrido* per dare la morte, facendo cessare, per esempio, la "pervasività" alimentare?

Il musulmano guarda al tema del dolore alla luce, sia dei precetti islamici, sia della propria esperienza conoscitiva. Egli lo definisce come gli suggerisce la scienza medica: "esperienza spiacevole sensitiva e psichica"; e tenta di opporre al "male" la ricerca, a fini curativi, delle sue cause, siano esse occasionali oppure croniche. Questo significa che il costume islamico, pur senza distogliere l' attenzione dagli esiti dolorosi della malattia, meritevoli di essere combattuti ed espianati nelle loro

manifestazioni, ha più a mente le loro cause, contro cui tende a dirigere lo sforzo, non solo scientifico, ma spirituale. Il primo obiettivo non esclude il secondo, e viceversa. Resta la considerazione di una doppia via, che potremmo chiamare “tradizionale” e “convenzionale”: la prima, risultante dalla ricerca delle fonti prime del benessere, quindi, coincidente nel tentativo di cancellarne le deviazioni, come malattie della anima; la seconda, risultante dalla diagnosi dei sintomi (ultimi), quindi, consistente nelle formule terapeutiche di “pronto intervento”. Dunque, tutti i dolori devono ricevere un trattamento adeguato, per ridurre la sofferenza del paziente. E ciò pure nel caso dei malati terminali, i cui eventuali squilibri richiedono appositi rimedi di carattere psicologico. Del resto, la cultura islamica non considera affatto il male come qualcosa cui rassegnarsi, ma, poiché l’uomo non è riducibile alla mera dimensione corporale, afferma che la cura debba applicarsi anzitutto sul piano spirituale. Per superare il male occorre una ricerca interiore (una “pazienza”), cui si collega la condotta, improntata alla fermezza, che contraddistingue proprio l’ uomo timorato di dio.

Tale uomo, dunque, è chiamato ad affrontare il dolore, sia con l’ arma della “preghiera”, per ottenere la misericordia divina, sia con l’ arma della solidarietà altrui nei confronti dei sofferenti, nella diffusa convinzione che chiunque salvi un membro della specie umana salva con ciò l’ intera umanità. Il problema della “salvezza” sembra perciò ricondursi nel filone unico dell’ azione, che “salva” dal dolore, dal male fisico, il quale non è mai disgiunto dal male spirituale. Il rimedio non può dunque risolversi nell’intervento episodico ed esterno. Così come non può surrogarsi al libero convincimento del paziente. Ma, soprattutto, nulla potrà essere fatto, senza che il risultato venga distratto dalla via che salva-in-dio.

Secondo il mio modo d'intendere, nell' Islam, sacrificare una vita, senza persuasione e intimo convincimento è peccato, poiché è peccato farlo, senza essere sinceramente convinti di servire Dio. Qui, consiste l'ostacolo più ostinato a una facile amministrazione dell'eutanasia. Per questo, la tradizione islamica insegna che si deve sopportare il dolore, senza desiderare una morte alternativa, ché la decisione spetta a Dio. E questo vale per tutti, anche per i nemici peggiori.

Robotica e bionica: un' apertura ideale alla tecno-etica

Nel quadro di un'amministrazione della vita, che potrebbe essere provocatoriamente riassunto nella parola d'ordine "nessuno tocchi Abele!", non è affatto necessario puntualizzare come la pensa un generico "cristiano", o un ancora più generico "uomo occidentale". Bisogna piuttosto chiedersi, in coscienza, come la pensiamo noi. Voglio dire, non tanto, "come la pensiamo", quanto, come agiremmo, nel caso in cui fossimo messi di fronte alla necessità di decidere per altri, o per noi stessi, in occasioni di emergenza – destinate a divenire nel tempo non più così sporadiche, dal momento che la tecnica è intervenuta in nostro aiuto.

Il cardiocirurgo Barnard è morto da poco, ma il suo nome era già dimenticato. La scienza dei trapianti ha fatto passi giganteschi, pur inseguendo progetti diversi, come quello dello impiego di organi umani, o animali; come quello dell' impiego di cellule staminali, per la ricostituzione di strutture (anche) organiche lese, o difettose; come quello dell'intelligenza artificiale, che dalle applicazioni industriali sta spostandosi alla realizzazione di interventi di microchirurgia, all' assistenza dei disabili, e ancora più in là, nel sussidio di patologie temporanee e non.

Questi sentieri progettuali fanno nascere problemi di ordine morale, etico, religioso, quindi si ripercuotono nel campo delle diverse deontologie, sul piano sociale, sul piano politico. Non è possibile *non* avvertirne la presenza problematica nel quotidiano, e la nostra sensibilità, la nostra ragione e i nostri sentimenti ne sono scossi e turbati, senza che si riesca a veder chiaro nella ridda delle soluzioni, a ciascuna delle quali non è facile negare almeno una parte di assenso. E dico “assenso”, perché parlare di un nostro consenso a opere dell’ingegno così complesse e ricche d’implicazioni richiederebbe, da parte di chiunque, una conoscenza delle cose, delle circostanze, in cui tali opere dell’ingegno si realizzano (e delle circostanze, che le stesse opere contribuiscono a realizzare), di cui in effetti siamo all’oscuro – chi per un verso, chi per l’altro. O forse non è così? Forse riteniamo di poter dire indifferentemente la nostra opinione, in senso autorevole, nei diversi settori che la scienza sta esplorando, con risultati straordinari?

Ora, per evitare di farla più difficile di quello che è, mi limiterei a osservare la situazione della robotica e della bionica, applicate all’uomo, onde cercare di mettere allo scoperto qualche punto interrogativo sugli effetti di queste stesse applicazioni.

Non intendo dirigere il mio ragionamento sul versante dei dispositivi che consentono di localizzare, o d’identificare lo individuo in lontananza, grazie al loro impianto stabile o meccanico nel corpo della persona. Mi sembra, tuttavia, ovvio che, anche in merito a questo genere di risoluzioni ci sarebbe da discutere, specialmente in risposta polemica alle tante chiacchiere che si fanno sulla “*privacy*”, sui consensi al “trattamento dei dati personali”, e così via.

Mi preme invece partire da quei dispositivi, che forniscono stimolo o inibizione, in maniera automatica, direttamente alle

zone cerebrali, da cui si sono scoperti originare taluni eventi patologici: si pensi alla possibilità di ridurre talune manifestazioni del Parkinson, ma lo stesso vale per certe malattie croniche, come il diabete o l'epilessia.

Se, fin qui, l'impiego tecnologico, più o meno apprezzabile, ci risulta tuttavia comprensibile, pensiamo per un momento a quale tipo di complicazioni può dare luogo, per esempio, la individuazione di responsabilità personali, in presenza di concorrente "azione" robotica (nel mondo del lavoro), o bionica (nel caso d'impianto di protesi artificiali che sono in grado di potenziare la funzionalità dell'ospite impiantato).

Tutto ha inizio con la cibernetica, che da più di cinquant'anni studia i metodi automatici di apprendimento e i sistemi capaci di organizzarsi e riprodursi artificialmente. Si è passati perciò dalla utilizzazione dell'informatica al fine della costruzione di macchine calcolatrici, alla costruzione di *robots* umanoidi (da utilizzarsi come modelli umani). Tale rapporto, sempre più stretto, tra macchina e uomo, impone una riflessione sul confine tra "natura" e "artificio", tra naturalità e artificiosità del pensare e dell'agire.

Può sembrare evidente che la "tecnologia" segni oggi la dimensione di un rinnovato universo, cui l'altrettanto rinnovato *cittadino*-Mondo sta adeguando la sua dimensione culturale, fino a ipotizzare un piano evolutivo di perfetta convivenza, ovvero, di adattamento reciproco della rinnovata teoria e della vecchia pratica, nei rispettivi ruoli di penetrazione e di resistenza. La cosa sta in realtà accadendo, già ai nostri giorni, senza grandi meraviglie, né sofferenze: l'intelligenza artificiale, del resto, abbisogna di poco, solo di un complesso di dati che copra la serie di comportamenti umani, cui attingere per farle sviluppare ragionamenti correnti. Eppure le cose non

stanno propriamente così, e molti dei progetti iniziali sono stati abbandonati proprio per un difetto d' impostazione, troppo semplicistica, troppo approssimata. In effetti, l'idea originaria di mettere in campo un doppione meccanico dell' uomo presenta grande dose d' ingenuità, accanto alle difficoltà di realizzazione. In ogni caso, si sarebbe sempre trattato di simulare percorsi umani già sperimentati, e mai di dare "vita" a processi mentali autonomi.

La robotica è in grado di attivare intelligenze che "comprendono" immagini visive, o linguaggi umani, è in grado di "percepire" movimenti e "comunicare" in maniera reattiva, elaborando notizie ed emettendo responsi (diagnosi). Ma la funzione robotica è sempre prodotto elaborato dall' ingegno dell' uomo, pur essendo altra dall' uomo, di questi costituendo sempre una risultanza, senza poterne mai eguagliare la perfezione negli aspetti intimamente collaborativi tra spiritualità e corporalità.

La bionica è invece attuazione di un processo integrato, ove l' intelligenza artificiale si esprime in funzionalità specifiche, dov' esse (specifiche funzionalità) non sono più nell' uomo, o ci sono a un livello ridotto.

La robotica non si presenta mai come "invasiva", la bionica lo è sempre (o quasi): farebbe eccezione il caso di elettrodi non impiantati (c.d. elettrodi di superficie), cui è demandato di registrare segnali EEG (provenienti da elettroencefalogramma), per movimentare un *robot* o una tastiera virtuale di scrittura, a distanza.

Sono, questi, soltanto alcuni dei casi d' interazione uomo/macchina. Ma, ancor prima dei successi della robotica e della bionica, si era imposto il problema etico di tale uso, che la tecnologia rende quotidianamente più visibile, nelle sue più diverse applicazioni. La tecno-etica tratta di questo. Essa

compendia il soggetto umano e lo strumento tecnico in una rinnovata teleologia, in una nuova prospettiva progettuale dei fini mondani, per altro già abbondantemente confluita nella mentalità acquisita dall'umanità intera. Il problema è tuttavia antichissimo, e affonda le sue radici nella filosofia socratico-platonico-aristotelica, ove *techne* veniva bilanciata, nel proprio apporto all'intelligenza dell'uomo, con altre virtù (prudenza, sapienza, ricerca scientifica e intuito intellettuale), che si facevano carico di regolarne gli eccessi sperimentali, in qualche modo.

Questo significa che va configurandosi l'opportunità di "programmare" i prodotti dell'intelligenza artificiale, con una sorta di "freno inibitore" incorporato? con una garanzia comportamentale, applicata in serie?

Un codice etico adattato alla tecnologia potrebbe (forse) intendersi per la robotica. Ma, come lo si potrebbe intendere, relativamente alla bionica? È sufficiente l'indicazione primaria, per altro già presente nelle attuali realizzazioni, di un "miglioramento delle condizioni di vita" umane, a frenarne le deviazioni?

È evidente che, come c'insegna l'esperienza automobilistica, per ogni modello costruito "in serie", diversi modelli vengono costruiti "fuori serie". E fin qui, si potrebbe trovare una giustificazione, come suggerisce il mercato delle automobili, dovendo ogni fabbricante fare conto sulla disponibilità economica personale dell'acquirente, sul diverso potere d'acquisto di ciascuno. La legge della domanda e dell'offerta non può essere compressa oltre un certo *standard*. Ma, come non ammettere che la differenza incolmabile andrà a disporsi al livello dell'accaparramento di tali soluzioni artificiali, e creerà l'incolmabile distacco tra il semplice fruitore del beneficio tecnologico, e chi saprà farsi padrone della tecnica, predisposto

– direi – naturalmente a costituire un nuovo potentato, con altri appartenenti alla sua stessa classe: la classe tecnocratica?

I problemi, a ben vedere, sono molti e dislocati su piani diversi.

Non credo sia possibile tacere, in conclusione di questo breve intervento, e solo a mo' d' esempio, sulla redistribuzione delle responsabilità, almeno in parte nuove, che provengono dall' impiego delle "intelligenze artificiali". Nel campo interattivo, di macchine e uomini, come si distribuiscono meriti e colpe derivanti dai risultati dell' operato congiunto?

Si aprono difficoltà senza fine. Si pensi soltanto ai problemi connessi all' impiego di certi macchinari, con riferimento alle normative di sicurezza sui luoghi di lavoro (D. lgs. 626/1994). Chi è in grado di controllare il corretto funzionamento di certa robotica? chi risponde del grado di conoscenze predisposte e presenti nella sua "intelligenza"? e chi controlla il livello di accortezza dei "controllori"?

Analogo, è il discorso, che può essere fatto nel campo della bionica.

L' applicazione delle protesi artificiali, finalizzate all'acquisizione di funzionalità non appartenenti al soggetto impiantato, quando – a quale limite applicativo – si considereranno non più pertinenti alla funzione surrogata?

Non ci obbligherà forse l' adozione di tale tecnica innovativa a rivedere il senso stesso, che ha saputo definire finora la persona umana, con le più ovvie ripercussioni non già e non tanto nel settore medico, biologico, giuridico, o scientifico, in genere, ma bensì in quello della morale, più o meno condivisa, quindi delle c.d. religioni, che possono costituire il punto di massima estensione del "senso comune"?

La conclusione, alla quale il nostro discorso vuole approdare, mette in evidenza le incongrue risposte alle innumerevoli

e importanti questioni incontrate nella generica panoramica offerta alla coscienza individuale. Che la nostra consapevolezza sia inesistente, o minimamente pronta ad affrontare decisioni di tanta gravità, può essere preoccupante, ma non è scandaloso. Le preoccupazioni certamente aumentano, quando ci rendiamo conto che medici, biologi, giuristi, sacerdoti, trattano temi del tipo qui accennato, facendo conto sulle sole logiche di cui la loro rispettiva scienza li munisce, senza avvertire la necessità di cautelarsi nei riguardi delle “scienze” altrui. E a questo punto, il nostro messaggio non può che ispirarsi a rispetto e cautela, ma deve insistere sulla misura, che un giusto comportamento raggiunge se non crea sconcerto e disapprovazione nella gente comune.

Intervento fatto alla tavola rotonda “La formazione filosofica tra scienza ed etica”

Istituto *Giulio Natta* di Bergamo – 28 novembre 2008

ASUMAREA UNUI DESTIN: TERESA FERRO (1956-2007)

Ileana OANCEA

Universitatea de Vest din Timișoara

Pentru specializarea Limbă italiană de la Facultatea de Litere, Istorie și Teologie de la Universitatea de Vest din Timișoara, Profesoara Teresa Ferro a fost unul din colaboratorii principali în acțiunea de edificare a acestei importante direcții de studii filologice. Ea a pus la baza noii ctitoriri academice un efort constant în a o sprijini, în anii începuturilor, dar și după aceea, prin implicarea directă, materializată prin susținerea a numeroase comunicări, dar și prin prelegeri și seminarii, pline de idei originale, ca și prin implicare indirectă, în calitate de coordonator din partea Universității din Udine a programului *Socrates*.

În cartea *Despre noosferă. O construcție a memoriei*, Timișoara, 2005, am publicat cele câteva interviuri apărute în valoroasa revistă *Orizont*, în care am încercat să surprind profilul spiritual al unei personalități de excepție, românistă și romanistă de vocație, atât de legată de România și, aș spune, în mod special de Timișoara.

Aceste rânduri doresc să aducă un omagiu Profesoarei și prietenei noastre Teresa Ferro și, mai ales, *modelului* inefabil pe care ea l-a reprezentat, reverberând adânc în conștiința tuturor celor care au venit în contact cu ea. Acesta este poate lucrul cel mai de preț pe care ea l-a pus la baza edificiului: italiana la Timișoara.

Teresa Ferro a trăit mereu în zona pură a valorilor spiritului. Noi, cei care o cunoșteam și o prețuim, eram antrenați în această lume a ei, care era și a noastră, astfel încât orice întâlnire avea fervoare și frumusețe. Și o anumită gratuitate, ca o pagină de literatură... Ne aflam cu ea dincolo de cotidianul tern, pentru a ne bucura să schimbăm gânduri despre oameni interesanți, lecturi stimulatoare, proiecte zămislite în conglomeratul altfel lipsit de relief al realului. Nu-și permitea să nu citească, să nu scrie, să nu stea aplecată pe manuscrise dificil de descifrat privind româna veche, să nu călătorească, nu pentru agrement, ci pentru a participa la congrese, colocvii, conferințe și pentru a ține numeroasele ei comunicări și prelegeri, atât de interesante, în diverse orașe ale României, și, în primul rând, la Timișoara.

Nu uita niciodată să rămână în contact cu prietenii și studenții ei de la Timișoara, Catania și Udine. A avut o viață bogată și intensă. Permanent ea și-a multiplicat planurile existențiale. Neuitând niciodată nimic important, ea a făcut să dureze firele urzelii spirituale în centrul căreia se afla acea parte a romanității, vitregită deseori de istorie, pe care ea a înțeles-o profund, studiind-o cu o pasiune nedezmințită și talent și impunând această pasiune studenților italieni de la lectoratul de limba română al Universității udineze, pe care l-a coordonat după pensionarea profesorului Alexandru Niculescu. Și aici intrând, desigur, italiana studiată în universitățile românești și, în primul rând, italiana la Timișoara. Româna și italiana, astfel conjugate, prin gestul constructiv al Profesoarei, se dovedeau din nou părți ale unității europene axate pe rolul fundamental al României în cultură, despre care Teresa Ferro avea o înaltă concepție.

Survenită în plin elan creator, boala nu a schimbat-o. Nu s-a plâns niciodată. Continua să trăiască, după legile, de ea

știute, ale preaplinului ei sufletesc, în deplina coerență a lumii ei interioare, care cunoștea alte rânduieli și alte nevoi decât cele ale existenței obișnuite. Viața sa avea în continuare ritm, densitate și numeroase straturi de semnificație. Și continua să nu uite nimic important. Și continua să fie mereu generoasă, mereu frumoasă...

În ultimii ei ani de viață am realizat acele interviuri, publicate apoi în carte, cu conștiința clară că, pentru ea, timpul începuse să se depeze mult prea grăbit. *Știam cu claritate că asistam la ceva greu de redat în cuvinte: asistam nu la consumarea unei existențe minate de dramatismul unei boli incurabile, ci la consumarea unui destin, asumat ca datorie spirituală, mereu de împlinit, singura care conta pentru ea cu adevărat.*

În discursul de răspuns la decernarea titlului de **Doctor Honoris Causa**, conferit în 15 mai 2003 de către Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Universitatea de Vest din Timișoara, eveniment central în evoluția unei cariere academice excepționale, Teresa Ferro, Profesoara astfel omagiată, formula premonitoriu și subtextual un pariu tulburător: cel cu boala necruțătoare ce urma, nu peste mult timp, să întrerupă cursul unei existențe stând sub semnul prețios al tensiunii intelectuale. Ea vorbea de *câțiva ani*, care ar fi putut să-i fie îngăduiți. Nu au fost mai mulți... Se stingea în iunie 2007, la trei luni după câștigarea concursului de Profesor universitar titular. Ceremonia impresionantă de la Timișoara a rămas pentru Teresa Ferro unul din cele mai luminoase momente ale vieții sale; la fel a rămas și pentru grupul de universitari udinezi prezenți în Aula Magna a Universității de Vest, plină până la refuz de cadre didactice, invitați, studenți.

Noi, cei care *știam*, am putut citi în acele cuvinte din finalul discursului ei împăcarea, aparent senină, cu un destin

tragic, cu multă suferință în ultimii ani de viață. L-a înfruntat cu discreție, curaj și demnitate, multiplicându-și proiectele, într-o impresionantă risipă de sine. Căci ea știa: timpul începuse să nu mai aibă răbdare pentru ea. Acest pariu a constituit partea necunoscută și nevăzută, dar mereu prezentă, a ceea ce a constituit latura „nocturnă” a vieții ei, care i-a însoțit ritmul solar al vieții „diurne”, acolo unde, printre vizitele la medici, își concentra efortul creator cu o nemăsurată convingere că prețul vieții trebuie sporit până la ultima clipă.

Ultima ei săptămână la Udine și la Universitate am petrecut-o împreună. Fiind evident foarte bolnavă, Profesoara se devota totuși studenților și celor câtorva studii care se aflau pe masa ei de lucru. Nu se plângea, într-o deplină libertate interioară. Și îndrăznesc să spun, într-o deplină singurătate a bolii, care nu mai putea fi învinsă.

Mă aflu, în mai 2007, ca în ultimii ani, la lectoratul de română al Universității udineze, invitată de șefa departamentului, Teresa Ferro, să analizez lirica unor mari poeți români: Eminescu, Macedonski, Blaga, Bacovia. Numărul mare de studenți, foarte mare pentru un lectorat de română în străinătate, îl simțeam impregnat de spiritul exigent și de curiozitatea intelectuală a Profesoarei lor.

Ca la Timișoara, când studenții români deslușeau tainele limbii lui Dante, iar Teresa Ferro le vorbea despre limba literară italiană, „la dolce lingua dove il si suona”. Un model intelectual își impunea cu pregnanță valențele formative. Un arc între două spații ale României se întindea astfel, unind cele două universități, în credința comună că știința înseamnă comunicare, dar și comuniune spirituală.

Ultimele zile ale Teresei la Udine le-am trăit împreună în apartamentul ei. Imaginea lor mă urmărește tulburător. Deja la capătul vieții, Teresa lucra la un articol care trebuia să apară urgent. Nici o vorbă despre suferința ei și despre umbrele care începuseră să o înconjoare, necruțătoare, anunțând marea trecere...

Am plecat, eu spre Timișoara, ea spre Catania (orașul studenției și al primelor sale realizări ca profesor de română). Și foarte curând... spre eternitate. Mă întreb și acum, având mereu înaintea ochilor frumosul ei chip slăbit, dar atât de viu: e posibil într-adevăr ca ea să nu mai fie? Am o enormă strângere de inimă în loc de răspuns. Și avea numai 51 de ani...

A hrănit în miezul incandescent al trudei ei, realizate cu atâta coerență și atât de lucid orientate, năzuința de a da sens vieții. Eminescianul îndemn al nelepădării clipei celei rezezi, în noianul celor care vin și trec fără noimă, îl regăsim la Teresa Ferro în această multiplicare a planului spiritual la fel de valorizantă: lucrările proprii, cu perspective înnoitoare, lectoratul de română, unul din cele mai puternice din Occident, munca în bibliotecile adăpostind prețioase manuscrise ce trebuiau în continuare să fie scoase la lumină și interpretate, relațiile cu viața culturală și academică românească din Italia și din România. Un fel de frenezie existențială, al cărei spectator emoționat am fost de atâtea ori.

Cercetătoare pasionată, prețuind în mod deosebit bucuriile subtile ale muncii intelectuale, Teresa Ferro avea în plus bucuria pură a contactului cu tinerii, pe care știa să-i însuflețească spre cunoașterea unui spațiu al romanității, complex și de multe ori surprinzător, oricum atipic. Pentru „copilul teribil al României”, cum numea Pierre Bec limba română, Teresa Ferro avea, cum am menționat deja, o adâncă înțelegere și o specială iubire, dublată de o profundă și multilaterală cunoaș-

tere, concretizate în lucrări de o valoare deosebită, publicate sau unele rămase în manuscris, cum ar fi, de exemplu, *Cursul de istorie al limbii române literare*, pe care îl preda la Udine, în ultimii ani, cursul fiind redactat parțial și rămas în locuința ei de la Udine. Curs care ar fi urmat să fie și el continuat și publicat.

Teresa Ferro a avut timp, din acel timp care începuse să nu mai aibă răbdare, pentru prietenii ei. Ea a fost o adevărată instituție a prieteniei, cultivate cu inteligență și sensibilitate. Ea știa un lucru pe care puțini îl știu: prietenia este un dar al zeilor, dar și un spațiu spiritual, mereu de împlinit și atât de gratificant. Ținând și el, desigur, de destin. Prietenia cu Teresa Ferro a însemnat pentru mine una dintre cele mai importante experiențe intelectuale și afective.

A existat la Timișoara o insulă de „italienitate”. Alături de Teresa Ferro era adesea prezent profesorul ei întru română și românist cunoscut, și el sicilian, Giuseppe Piccillo și, punctual, alți reputați profesori italieni, cum ar fi celebrul romanist și românist Lorenzo Renzi, de la Universitatea din Padova, și el **Doctor Honoris Causa** al Universității de Vest, scriitorii Fulvio Tomizza și Corrado Calabrò, ca invitați ai profesoarei Viorica Bălțeanu la seratele *Dante Alighieri*, atât de inspirat concepute, la care Teresa Ferro a conferențiat de multe ori. Din acest spațiu „italienizant” mai făceau parte și lectorii de italiană de la Universitatea de Vest, care și-au făcut doctoratul la Timișoara: Daniele Pantaleoni – colaborator al Teresei Ferro și elev strălucit al profesorului Alexandru Niculescu la Udine, coordonator al lectoratului de română și deopotrivă **Doctor Honoris Causa** al Universității de Vest – și Maria Luisa Lombardo, excelentă discipolă siciliană a Teresei Ferro. Amândoi deveniți doctori în filologie, la universitatea timișoreană.

Nu este locul aici pentru a prezenta lucrările științifice atât de importante ale Teresei Ferro, cercetătoare cu o formație complexă de romanistă și românistă, excelentă cunoscătoare a problemelor privind istoria limbii române, începând cu substratul, abordat în teza ei de licență. S-a scris mai mult despre ele.

Ceea ce am dorit să surprind acum a fost ceea ce mi s-a părut că reprezintă esența unui destin special, adică „desenul din covor” al curgerii existențiale.

Teresa Ferro a avut o vocație specială a construcției spirituale: la catedra de română de la Udine și, mai înainte, la Catania, universități al căror număr de studenți care învățau româna era mereu în creștere, o adevărată operă vie și, deopotrivă, în teritoriul sever al activității de cercetare urmărite cu o deosebită consecvență. Dar, nu mai puțin, această vocație s-a manifestat în susținerea limbii italiene în România, un loc privilegiat avându-l nou înființata specializare de licență în italiană de la universitatea timișoreană. O altă construcție, o altă operă vie, zămislită în pasta realului, în care **Profesoara** a lăsat mereu ceva din bogata sa personalitate.

LA BUCAREST DI SAUL STEINBERG: CITTÀ DELLA MEMORIA, CITTÀ DELL'OBLIO¹

Daniele PANTALEONI

Universitatea de Vest din Timișoara

“Guardando verso Est” fa parte della serie di ‘carte geografiche’ inaugurata da Saul Steinberg con la celebre copertina del *New Yorker* del 29 marzo 1976. Rispetto alla versione originale, in questa variante la prospettiva prende avvio direttamente dal tavolo dell’artista allargandosi sulla città di New York verso l’Oceano Atlantico, passando per l’Europa, la Siberia, l’Asia e varcando l’Oceano Pacifico fino a ritornare di nuovo nella città americana, dietro la quale, a sottolineare la circolarità paradossale del disegno, sorgono o tramontano il sole e la luna. In questa ingegnosa rappresentazione, dove la realtà si articola attorno ad una topografia personalissima in cui la distanza tra la *Lexington Avenue* e *Brooklyn* è la stessa esistente tra New York e l’Europa, osservando attentamente l’area occupata dal Vecchio Continente, tra Venezia e il Mar Nero, si scorgono, lambite dal Danubio, le cittadine di Buzău e Buziaș, accanto a Bucarest, rappresentata dall’incrocio di due sole strade: *Justiției* e *Palas*².

¹ L’articolo riproduce il testo della comunicazione tenuta durante il convegno “Bucarest artistica e letteraria” (Padova – Venezia 23-24 aprile 2007).

² Le riproduzioni dei disegni citati nel testo si trovano sulla rivista «Apostrof», 115 (1999), p. 24.

Questo scorcio descrittivo sulla capitale romena ci fa accedere allo spazio che Steinberg chiamerà «la mia patria», una patria della memoria che allo stesso tempo attrarrà e respingerà il suo unico e virtuale abitante.

Saul Steinberg nasce a Rîmnicul Sărat nel 1914 e approderà con tutta la famiglia a Bucarest nel “paradiso di strada Palas” all’età di sei mesi. Nella capitale romena il padre, rilegatore di libri, aprirà una piccola fabbrica per la produzione di scatole. Steinberg rimarrà a Bucarest fino al 1933, anno in cui, partirà per Milano per iscriversi al Politecnico. Nel ‘41, a causa delle leggi razziali, dopo un periodo di detenzione a San Vittore e di confino a Tortoreto in Abruzzo, lascia l’Italia e si trasferisce definitivamente negli Stati Uniti. Da militare americano ritornerà per l’ultima volta a Bucarest nel 1945. L’addio alla capitale romena sarà ricordato in una lettera scritta all’amico Aldo Buzzi, nel novembre dello stesso anno³:

La tua lettera mi fa tornare molle e nostalgico e le vecchie cose come al solito appaiono bellissime. Ma sono stato fregato troppe volte da queste cose e so ora che la realtà è quella di dove mi trovo [...] Sono ritornato a Bucarest e ho rivisto le vecchie strade e gente e vorrei non ritornare più⁴.

³ I testi di Steinberg scritti direttamente in italiano sono stati riportati fedelmente senza segnalare gli eventuali errori ortografici o le storpiature influenzate dall’angloamericano o dalla lingua romena (ad esempio nel passaggio citato la parola *realità* modellata sul romeno *realitate*). Per quanto riguarda i testi in lingua romena ho preferito tradurli per dare maggiore scorrevolezza all’articolo.

⁴ Steinberg 2002, p. 19.

Il distacco definitivo da Bucarest è riferito in toni amari ed ironici molti anni più tardi anche all'ex compagno di liceo Eugen Campus rincontrato a Tel-Aviv⁵:

Per me, la Romania è un capitolo chiuso. [...] Vi sono ritornato appena [...] passò dalla parte degli alleati. Vi arrivai con un aereo americano inviato a rimpatriare alcuni piloti fatti prigionieri. Scesi dalla jeep americana in *Calea Rahovei* e rimasi sconvolto vedendo la casa dei miei genitori abbandonata, con le finestre coperte da assi di legno. Un bambino, che gironzolava attorno alla jeep con la bandierina americana e ammirava la mia uniforme, mi tranquillizzò: "Sono alla sinagoga. È *Yom Kippur*". Rividi i miei genitori e poi me ne andai in fretta. Caricatura di *Făt Frumos* che ritorna a casa sul cavallo incantato, ma non compie alcun miracolo, nemmeno quello di punire i colpevoli⁶.

Da questo momento Bucarest, la Romania, la «maledetta Balcania», come ebbe a dire in una lettera all'amico Buzzi, per Steinberg diventano uno spazio ambiguamente dintornato da reminiscenze e da amnesie tenacemente coltivate.

La Bucarest ricostruita da Steinberg è una città dominata dai contrasti forti, da odori persistenti, da esperienze traumatiche confessate a mezza voce:

Bucarest, ai tempi della mia giovinezza, era una strana città, una città enfant prodige, dove l'avanguardia conviveva col primitivismo; come certi posti in cui due o tre fiumi vengono a mescolarsi, dove c'è qualche cosa di essenziale che non ha niente a che fare con la natura normale del luogo,

⁵ Il critico letterario Iosif Eugen Campus, discendente di una famiglia sefardita di Bucarest e definito più volte da Steinberg come l'unico amico della sua gioventù romena, dagli anni '60 vive in Israele, dove collabora a numerose riviste della stampa israeliana in lingua romena.

⁶ Campus, 1981, p. 12, successivamente ristampato in Campus, 2002a, pp. 54-56.

qualche cosa che nasce in un momento speciale in cui le civiltà, le forze del sud, nord, est e ovest si incontrano e generano un vortice un tifone, una tromba o, se vogliamo, una trombetta marina: il dada⁷.

La famiglia di Steinberg una volta giunta nella capitale romena si stabilì in quello che per l'artista diventerà il «cerchio magico: *Strada Palas* – a partire da *Antim* – incrocio *Strada Justitiei* e *Strada Rahovei* (oggi *George Georgescu!*)»⁸. Un'altra zona riconducibile all'infanzia dell'artista è sicuramente il pittoresco quartiere commerciale di *Lipscani*, dove, come si ricava da questa testimonianza, il padre gestiva uno scatolificio:

[...] mi vedo ritornare al mestiere di mio padre, che era tipografo e legatore di libri e che poi, spinto dalla moglie, ha comprato macchine e diventò industriale – *Victoria, Fabrica de Cartonaje*. Faceva scatole di cartone, mestiere che non gli piaceva, in *strada Soarelui* (via del sole) vicino al mercato dei fiori, una viuzza piena di topi, in salita o discesa, un disastro per i cavalli, d'inverno!⁹.

Lo stabilimento del padre, immerso nell'atmosfera agitata dei commercianti di *Lipscani*, allo stesso tempo rimaneva in contatto con la comunità israelitica della capitale:

Mio padre faceva il rilegatore di libri, poi ha messo su una fabbrichetta di scatole di cartone, con tante carte colorate

⁷ Steinberg – Buzzi 2001, p. 15, 18.

⁸ La citazione è stata tradotta dalla lettera datata 12 aprile 1997 indirizzata allo scrittore romeno Norman Manea, riprodotta nell'originale angloamericano in Manea 1999, p. 16, la traduzione italiana si trova in Manea 2004.

⁹ Saul Steinberg 2002, p. 174. Strada Soarelui si trova nel centro storico della capitale romena nei pressi di strada Covaci.

e grande abbondanza di colla. Il momento di maggior lavoro era a Pasqua, quando [...] riusciva ad ottenere importanti ordinazioni di scatole per il pane azzimo. Queste scatole, piuttosto grandi, prima di essere portate ai forni – dove l'azzimo veniva fatto sotto la supervisione dei rabbini – venivano ammassate in grandi blocchi [...] che prendevano l'aspetto di fantasiose architetture di cartone¹⁰.

La zona in cui l'artista trascorse la propria infanzia e la prima gioventù, non corrispondeva esattamente al “cuore” della comunità ebraica della capitale romena, ossia alle aree attorno a *Calea Văcărești*, alle strade *Sf. Vineri* e *Dudești*. Nella Bucarest interbellica però si può parlare di borgate ebraiche anche in *Calea Rahovei*, *Calea Moșilor* (quartiere commerciale per eccellenza in cui si trovavano numerosi fabbriche e negozi israeliti) e di una comunità meno compatta in *Calea Griviței* e perfino in *Calea Victoriei* (dove però vivevano soprattutto ricchi imprenditori e industriali ebrei)¹¹. Le comunità israelitiche presenti in queste diverse zone si differenziavano soprattutto per la loro condizione economica, a tal proposito possiamo citare una testimonianza ricavata dal romanzo simbolo del mondo ebraico bucarestino, *Calea Văcărești* di Isac Peltz:

Nel caffè di *Lipscani* [...] s' incontrava spesso gente abile negli affari, commercianti di denaro, granaglie, case, terreni, stoffe e medicinali. Questi ebrei perlopiù non abitavano in *Calea Văcărești* o nelle strade dello stesso quartiere. Se ne erano evasi verso il centro, verso le vie *Doamnei*, *Smârdan*, *Rahovei* e addirittura *Batiște* e *Polonă*. Abitavano in case nuove, con giardini che circondavano i muri candidi. [...] Alcuni avevano piazzato i propri negozi

¹⁰ Saul Steinberg – Buzzi 2001, pp. 13-14.

¹¹ Ciuciu 2005, pp. 198-199.

proprio nel cuore della capitale. Non avevano più nulla da spartire con gli abitanti di *Dudești*¹².

L'operosa e pittoresca piccola borghesia ebraica di Bucarest era ben rappresentata nella famiglia di Saul Steinberg: cartellonisti, cartolai, librai, orologiai, commercianti in grammofoni, dischi e altra merce. In una suggestiva carrellata d'immagini Steinberg ricorda l'attività dello zio Moritz, il pittore di insegne pubblicitarie:

Lo zio Moritz lavorava all'aperto, in uno degli immensi cortili [...] che si trovano in tutti i paesi balcanici. Qui lavoravano falegnami, ciabattini, materassai, artigiani che avevano bisogno di spazio; c'erano naturalmente molti caffè e un ristornate che si animava solo la sera. Tavoli sparsi un po' dappertutto, ettari di tavolini e sedie fra cui passavano velocemente camerieri con grandi vassoi; e venditori di dolci, coi cestì in testa o al braccio, venditori di cartoline pornografiche, libri popolari, francobolli, giornali; e zingari che leggevano la mano o facevano gli stagnari, o i ladri. In mezzo a tutti c'era anche lo zio Moritz che dipingeva velocemente le sue insegne, col grande bastone per tenere la mano ferma. Una folla di bambini e grandi sostava in continuazione a vederlo lavorare¹³.

Molti ricordi dell'infanzia di Steinberg ruotano proprio attorno all'atmosfera della fabbrica di *cartonaje* del padre ed in essa forse si possono scorgere le scaturigini della sua futura esperienza artistica:

[...] tante carte colorate e grande abbondanza di colla. Nella fabbrica c'era odore di studio d'artista, di collages, e anche l'odore dell'inchiostro tipografico usato per i grandi

¹² Peltz 1970, p. 250.

¹³ Steinberg – Buzzi 2001, pp. 19-20.

caratteri di legno con cui venivano stampati i nastri delle corone mortuarie¹⁴.

A questa dimensione primaria e rudimentale della complessa espressività artistica di Steinberg è riconducibile anche l'attività di un altro zio, Josef, fratello di Moritz ed anch'egli cartellonista:

Il fratello dello zio Moritz, Josef, faceva non solo le scritte ma inventava anche la pittura. I negozianti ci pensavano dei mesi prima di trovare l'idea giusta per l'insegna del loro negozio: il cannone d'oro, o l'aquila di mare col pesce negli artigli, immagini che dovevano servire a aiutare i contadini analfabeti¹⁵.

In questo caso Steinberg evoca con precisione un'immagine della realtà commerciale della Bucarest interbellica: *La vultur de mare cu peștele în ghiare*, infatti, è il nome di un celebre gruppo di negozi fondato dal commerciante Theodor Atanasiu nel 1878 e pubblicizzato proprio con il disegno di un'aquila che tiene tra gli artigli un pesce¹⁶.

Le 'istantanee' bucarestine di Steinberg sorprendono quasi sempre prospettive marginali, ricavate da una dimensione infra-ordinaria slegata dalla realtà culturale della capitale, in cui le reminescenze spesso slittano dal visuale all'olfattivo: l'odore della colla, l'odore dell'inchiostro, l'odore dello autunno, dell'inizio dell'inverno, dell'inizio del freddo, quello della stufa accesa e della lampada a petrolio. Questo affastellarsi di ricordi legati agli odori si riallaccia ad uno dei *topoi* dell'opera steinberghiana: il naso, un organo che è stato

¹⁴ Steinberg – Buzzi 2001, pp. 13-14.

¹⁵ Steinberg – Buzzi 2001, p. 18.

¹⁶ Per una ricca rassegna di immagini delle réclame commissionate da questo emporio rimandiamo a Petcu 2002, pp. 133-138.

illustrato come protagonista autonomo in diversi suoi disegni. Una vignetta, ad esempio, raffigura proprio un naso seduto su una seggiola di fronte all'artista stesso, e porta il titolo eloquente di *I talk to my nose about the childhood*. Steinberg nel dialogo con Sergio Zavoli trasmesso dalla TV italiana nel 1967 definiva il naso «la parte del nostro corpo più primitiva, la più originale e privata [...]»¹⁷. Più volte l'artista ha rivelato di scandagliare il passato proprio attraverso l'olfatto:

Secondo me lo strumento di fiducia per eccellenza è il naso. Freud ha fatto male a tralasciare il naso per il senso. Quando di sera rientro nella casa della mia infanzia e provo a fiutare il passato, lascio che siano le mie impressioni nasali a rivelarmi la verità¹⁸.

L'amico romeno degli ultimi anni newyorchesi, lo scrittore Norman Manea, ricorda l'artista intento a ricostruire uno dei quartieri di Bucarest attraverso una vera mappa di afori persistenti nella sua memoria:

Calea Griviței - ricorda Manea - [...] riprendeva vita come uno stupefacente regno iniziatico. S'immergeva, a più di ottant'anni, con la stessa vivacità d'un tempo, nella memoria olfattiva delle botteghe dei calzolai, dei lustrascarpe, delle drogherie, della polvere mista a sudore e della vicina stazione ferroviaria, nell'odore delle salamoie, delle *plăcinte* e dei *mititei*, e del negozio del barbiere¹⁹.

E sempre attraverso associazioni di odori il viaggio in Russia realizzato nel 1956 lo riporterà con il pensiero all'infanzia bucarestina:

¹⁷ Steinberg – Zavoli 2005, p. 89.

¹⁸ Steinberg – Gopnik 2005, pp. 119-120.

¹⁹ Manea, 1999, p. 19.

Quell'inverno in Russia fu una scorribanda per il mio naso [...] un viaggio negli odori dell'Europa orientale e della mia infanzia, quelli magnifici dell'inverno e della scuola elementare, della stazione di polizia, del disinfettante, e l'odore terribile della paura [...]. Odori ed emozioni antiche, come una visita al passato, un viaggio nel tempo²⁰.

Accanto alla dimensione olfattiva esistono anche ricordi articolati attorno al gusto, al cibo, grazie ai quali l'artista rievoca la capitale romena seguendo percorsi che comprendono dolci balcanici come la *halva*, il *cataif* oppure, come riportato di seguito, i cocomeri:

Questo anno ho riscoperto il *watermelon* che non mangiavo più dai tempi di Bucarest, dove erano a casa loro e si vendevano in carri tirati da buoi, col contadino che cantava i prezzi. Col coltello si faceva un turacciolo triangolare per tastare²⁰.

Steinberg dipana il filo della memoria anche attraverso altri elementi apparentemente marginali. Fortemente evocativa per l'artista sarà la vecchia toponomastica della capitale, riscoperta grazie al ritrovamento di una carta degli anni Venti presso la Biblioteca pubblica di New York.

²⁰ A margine della citazione ricavata da Steinberg 2002, p. 197, si notino il prestito camuffato *tastare* 'assaggiare' (< *to taste*) e il calco sintematico *fare il turacciolo* sul romeno *a face dopul*, ossia 'incidere l'anguria per verificare se è giunta a maturazione'.

v. Recensioni

LOREDANO MATTEO LORENZETTI: *L'ANIMA DELLA BELLEZZA*

FrancoAngeli, Milano, 2008

Gian Franco LAMI

Per chi voglia avere la precisa sensazione della differenza tra il modello di lettura del mondo a opera della psicologia “scientifica” e a opera della psicologia “filosofica”, può essere utile la consultazione di Loredano Matteo Lorenzetti, *L' anima della bellezza*. Si tratta di un volume, che affronta con straripante abbondanza di intuizioni il tema di un “nuovo” erompere del bello, nel pensare e nell’ agire della vita contemporanea. Un volume coraggioso, sotto molti aspetti ben indirizzato, capace di suggestionare il lettore, fino a fargli intendere il ruolo incomprimibile che i sentimenti giocano in lui, e nella sua esperienza esistenziale.

Sì! Perché rivalutare il bello, in questo nostro mondo distratto e illusorio, significa certamente rivalutare la funzione estetica; ma nell’ estetica, per l’ appunto, secondo la migliore tradizione interpretativa, non è dato separare la bellezza (solo) visiva, da quella altrimenti sensoriale: viva metafora del piacere, che preordina qualsiasi forma di con-naturalità. Così, Lorenzetti mi sembra essere riuscito, in maniera efficace, a indicare la via di una rinnovata coniugazione dell’io-individuo alla società, alla storia e a Dio. Egli dispone la sua prospettiva psicologica alla bisogna. E raggiunge il risultato di una riconciliazione della coscienza singola con la totalità delle coscienze, facendo uso d’ una scienza della *psiche* e praticandole, in corso d’ opera, frequenti iniezioni di *poiesis* filosofica.

Diamo però un'occhiata preliminare al percorso della dimostrazione, nelle sue larghe volute, per meglio intendere la arditezza delle conclusioni.

Può non essere superfluo sottolineare che l'Autore parte da una constatazione, che si propone di collocare amore e bellezza in posizione iniziale e in posizione finale della nostra esistenza. Con la nascita, il rapporto madre/bambino, nella immediatezza del primo contatto, si farebbe tramite di emozioni imperiture, come il senso del bello, provvidenziale alla nuova esperienza di vita. La maturazione condurrebbe questa stessa esperienza a perpetuarsi nel tempo, col risultato di una disponibilità "virtuosa" e "corretta" all'ascolto poetico-poetico della realtà.

Sono affermazioni importanti, di decisa valenza rivoluzionaria, in un ambiente – non solo "culturale" – che vede sempre minori aperture alla cura e al rispetto altrui. Fatto è che, quello di Lorenzetti, si offre come "pensiero della benevolenza e della gratitudine". Nel suo discorso ricorre significativamente il progetto sociale del "dono" e si parla con animo risoluto di una "sapienza del cuore". Sovvengono suggerimenti heideggeriani, quando si sente stretta la relazione tra verità e "autenticità", in un circuito che rivela quanto "amore/ bellezza/ immaginazione" sia inscindibile da conoscenza. E non è dunque un caso se – con buona pace di qualsiasi esigenza etimologica – Lorenzetti giunge, per questa stessa via, a coniugare la vetta *estetica* con quella *estatica* dell'uomo – non solo, o non più, "bambino" entusiasta, ma adulto "innamorato" della vita. Ne risulta una proposta, che vedrebbe collegarsi la naturale spinta di sentimento e di ragione nell'unica attenzione che l'uomo curiosamente riserva al mondo, nella voglia che ognuno prova di sfidare l'incognita sorte, quindi, risolverebbe l'ansia di bellezza in amore di conoscenza. La sua psicologia si fa

“ermeneutica dell’ ascolto della bellezza”: fonda la predisposizione spirituale al bello nel senso stesso dell’esistenza: per dare senso all’ esistenza. E torna a dare spiegazione “elevata” del costume individuale e di quello collettivo, simpatizzando con la dimensione che fa dell’ uomo un *partner* della divina “creazione”. Così, Lorenzetti giunge progressivamente alle falde di una definizione filosofica della vita. E sembra concludere che una “teoria” sulla psiche e sulla disposizione psichica all’apertura non può tradursi che in comportamento, e in comportamento “corretto”, riguardo all’intero processo esistenziale.

A dir vero, la definizione più precisa che si coglie nelle pagine del volume pare condurre a un concetto di “persona”, che si farebbe centrale all’ intera dimostrazione. Ma subito si intende che nel termine (“persona”) non c’è nulla del dogmatismo religioso, e ancor meno del formalismo giuridico. Al contrario, vi si rinviene tutta la “singolarità” dell’ esperienza individuale, che ci mette in confronto attivo con l’ altro, quasi a caricare di personale responsabilità il moto impresso al “circuito” che collega “vita/ estetica/ persona/ etica/ bellezza/ mondo/ conoscenza”. Insomma, l’Autore, con una serie sempre più stretta di volute, conduce il suo ragionamento alla scoperta dell’ altro “possibile”, dove “il soccorso dell’ immaginazione è indispensabile allo stesso pensare”, dove “il senso della realtà tutta si dà nella contraddizione e nel frammento” (p. 62). La “terapia delle idee”, proposta da James Hillman, si ritrova nel suo bisogno di bellezza, di fantasia e di nuovi o vecchi miti. Ed egli biasima colui che chiude la vita intorno a sé, nel formale rispetto del già acquistato e del già conosciuto, perché costui si nega alla regola prima del vivere terreno, che è movimento e utopico coinvolgimento.

Occorre tornare a scoprire l’ anima del nostro tempo e del nostro luogo, evocare, con il nostro stesso linguaggio, le

prospettive esistenziali che “stanno più a cuore”, individuare uno “stile” di vita (direbbe Adriano Tilgher) e rimanervi fedeli, pur nel modificarsi delle circostanze, con soddisfazione nostra e altrui.

Lorenzetti trova anche occasione per una dotta citazione di Augusto Del Noce, a proposito della necessità di comprendere il prodotto razionale del tempo presente, grazie a provvidenziali ricadute di spiritualità e di fede. Ma il suo discorso non sembra esaurirsi nemmeno in questo. Quando l'ordine dell'antico Egitto fu cantato, da chi, nella notte dei tempi, si peritò di tradurre in scrittura il concreto prodigio dell'autorità faraonica, ne risultò un atto d'innamoramento della realtà:

“Innalzai Maat all'altezza del cielo: feci circolare la sua bellezza per tutta la larghezza del mondo”. (J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Trad. Wilson, Princeton University Press, 1955)

Queste parole, vecchie di millenni, sembrano ripescate da Simone Weil, da certa sua rivalutazione dei percorsi che realizzano la nostra umanità nel Mondo, e la realizzano “per sempre”, solo se onorano la bellezza, in noi e intorno a noi.

Se è vero, dunque, com'è vero, che “la mente vive nel cuore” (come ci suggeriva la tricuspide divinità di Ecate), questo libro c' insegna un principio solo apparentemente dimenticato, cioè, che non bisogna allontanarci troppo con la nostra ricerca, dovendo dar conto dei nostri sforzi, in primo luogo, alla nostra anima. Si tratta d'imparare a comprendere un altro fino in fondo, a comprenderne la bellezza (Meltzer) in maniera tale che essa risulti dall'atto stesso del comprendere, dalla “bellezza della comprensione”. Si può perciò tornare a parlare di un'estetica della conoscenza, di un'estetica della vita, che subito invita all'amore, per la conoscenza e per la

vita. E quest' ultimo passaggio sembra appositamente predisposto a una considerazione finale. Questa non è tanto contenuta nella conferma – cui pure Lorenzetti dimostra di tenere in modo particolare – che segna “l' avvio della vita mentale da una poiesi aistetica”, quindi, la possibilità di fare esperienza e di conoscere, “a partire da una dimensione estetica dello stesso percepire-esperire nell'incontro emozionante con la realtà” (p. 119); quanto piuttosto è contenuta nella conferma, altrettanto entusiasmante, che nulla è cambiato sotto il sole del nostro Cosmo.

A ogni appuntamento filosofico importante della nostra storia civilizzazionale, dalla costruzione delle piramidi egizie alle conferenze heideggeriane, il criterio di una “poiesi immaginativo-poetica del corpo e della mente” risulta vieppiù rafforzato. Lorenzetti ci parla di una “psicologia della bellezza”, ma trasferisce d' autorità la sua felice intuizione nella dimensione dell'essere e dell' agire. Noi, con lui, non vorremmo mancare all'appuntamento che opera “fuori dagli schemi tradizionali del produrre conoscenza” (p. 126), con una sola riserva, tuttavia: che egli muti quell' aggettivo (“tradizionale”) con “convenzionale”, e ci faccia intendere bene, così, che non è colpa del mondo, se esso ci appare brutto, ma è colpa di qualche distorsione che si ostina a prevalere nel nostro modo di volerlo guardare, malgrado la sua protesta.

UN LIBRO UTILE

Daniele PANTALEONI

Viorica Bălțeanu – Ioana Celina Pașca, *Introduzione al linguaggio del diritto*, Editura Hamangiu, București, 2007

Negli ultimi anni nell' editoria romena si è assistito ad una vera proliferazione di opere (manuali, grammatiche, guide di conversazione ecc.) dedicate all' apprendimento della lingua italiana, purtroppo però all' elevata quantità non ha corrisposto sempre un' altrettanta elevata qualità editoriale e scientifica.

Nel campo delle lingue settoriali si sono avute delle piacevoli eccezioni rappresentate da due volumi apparsi nel 2004 e nel 2005, il primo (Oana Sălișteanu Cristea, *Limbă italiană. Corespondență comercială*, Iași, Polirom) dedicato linguaggio del commercio e il secondo (Dana Grasso, *Limba italiană pentru medici și asistente*, Iași, Polirom) a quello medico. Recentemente si è potuta aggiungere a questi due libri una terza opera meritoria consacrata al dominio ostico della lingua del diritto: Viorica Bălțeanu - Ioana Celina Pașca, *Introduzione al linguaggio del diritto*, Editura Hamangiu, București, 2007.

Il volume, che nelle intenzioni delle autrici è destinato a coprire i “bisogni linguistici di primaria necessità” “di studenti in legge e professionisti” che già possiedono una conoscenza basilare dell' italiano, si estende per 178 pagine ed è articolato in 14 unità che includono letture (solitamente testi ricavati dal corpus del diritto italiano) e una serie di esercizi (“attività”) destinati soprattutto, ma non esclusivamente, al rafforzamento delle conoscenze linguistiche dei discenti.

Le attività proposte spaziano da esercizi a scelta multipla per verificare la comprensione del testo (orale o scritto) agli approfondimenti lessicali attraverso la ricerca di antonimi o sinonimi di termini specifici alla lingua del diritto. Inoltre, le autrici hanno elaborato diversi esercizi per verificare la comprensione e l' assimilazione delle nozioni giuridiche e linguistiche presentate nell' unità stessa. Un altro punto importante dei 14 capitoli è rappresentato dalle esercitazioni comprendenti traduzioni o rielaborazioni di testi giuridici.

Le tematiche affrontate, in modo agile e chiaro, nelle 14 lezioni riguardano gli elementi fondamentali della scienza del diritto, l' ordinamento della Repubblica, la giurisdizione, la pubblica amministrazione, il diritto di famiglia, la proprietà, i contratti, le successioni, i reati ecc. In appendice allo scopo di facilitare l' utilizzazione del testo le due autrici hanno inserito un breve dizionario giuridico italiano – romeno e un' utile lista delle locuzioni giuridiche incontrate nel testo.

Uno dei pregi maggiori del manuale è il suo carattere pratico ed essenziale, adatto ad un impiego efficace nelle facoltà di Giurisprudenza degli atenei romeni, ma destinato anche ai professionisti interessati al diritto italiano.

Il volume di Viorica Bălteanu e Ioana Celina Pașca si propone dunque come uno strumento ineludibile non solo nel panorama dell' italianistica romena, ma anche nel più ampio contesto della mediazione culturale e dell' integrazione istituzionale dei due paesi.

**ION ISTRATE, ROMANUL ITALIAN
ÎN ROMÂNIA (1843-1989).
O EXEGEZĂ BIBLIOGRAFICĂ,
Editura Paralela 45, Pitești, 2007**

Elena PÎRVU
Universitatea din Craiova

Ion Istrate (n. 1948), critic literar, eseist și poet, este cercetător științific principal gradul I la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca al Academiei Române. A publicat, printre altele, *Barocul literar românesc*, editura Minerva, seria *Momente și sinteze*, 1982 (Premiul național de debut pentru critica tânără), *Romanul „obsedantului deceniu” (1945-1964). O radiografie alfabetică*, Editura Diamondia, 1995 (premiul ASISC al Filialei Cluj a Uniunii Scriitorilor), *Relația epică*, editura Napoca Star, 1998 (Premiul Asociației Scriitorilor Cluj pe anul 1998), *Baroc și manierism*, editura Paralela 45, 2000 (Premiul Special al Salonului Internațional de Carte ASLA, ediția a IX-a, Oradea, 2001), *Primul Occident. Începuturile poeziei și teatrului în cultura română*, editura Paralela 45, 2001, *Structuri și forme literare*, editura Dacia, Colecția „Discobolul”, 2002.

Absolvent al specializării Română-Italiană a Facultății de Litere a Universității „Babeș-Bolyai” (1971) și foarte bun cunoscător al limbii, culturii și literaturii italiene, autor a numeroase articole despre civilizația și literatura din Peninsulă, Ion Istrate a publicat, spre finele anului 2007, volumul *Romanul italian în România (1843-1989). O exegeză bibliografică*. Lucrarea reprezintă cea dintâi tentativă de prezentare

exhaustivă a receptării romanului italian în România și valorifică imensul bagaj informațional constituit prin redactarea *Dicționarului cronologic al romanului tradus în România de la origini până la 1989*, lucrare apărută la București, în anul 2005, sub auspiciile Editurii Academiei Române. Autorul abordează informația referitoare la romanul italian din trei puncte de vedere. Mai întâi, în capitolul *Dinamica istorică a receptării romanului italian pe teren românesc* (p. 51-66), este urmărit „procesul pătrunderii romanului italian în cultura română prin marcarea inițierii traducerilor, indiferent că era vorba de tălmăciri fragmentare ori de apariții în foileton, prin consemnarea publicării variantelor românești în volum, dar și prin indicarea celei mai vechi prezentări a operei unui romancier, în cazul în care din romanele acestuia nu s-a tradus.” (p. 37). Capitolul al doilea, intitulat *Tălmăcirile autohtone din romanul italian* (p. 67-138), grupează, în ordine alfabetică, autorii din care s-a tradus, fiecare roman beneficiind de o tratare monografică. La anul apariției editoriale au fost consemnate, alături de celelalte publicații în volum și de tentativele de traducere secvențială, fragmentară ori în foileton, ecurile critice pe care cartea le-a prilejuit. În capitolul următor, *Romancierii italieni comentați* (p. 139-173), au fost reținute, tot alfabetic, numele autorilor italieni din care nu s-a tradus, dar a căror operă a constituit, la noi, prilejul unor dezbateri critice de specialitate. Ultimul capitol, *Traducătorii*, „reține identitatea tălmăcitorilor români, împreună cu opera lor, tabloul general al acestei ultime secțiuni reprezentând și cea dintâi încercare de restituire exhaustivă a unui efort cultural îndelungat, a cărui amploare și calitate pot fi, în sfârșit, evaluate” (p. 38).

În formă completă, articolul de prezentare a tălmăcirilor românești din romanul italian cuprinde, pentru fiecare roman, șase secțiuni. În cea dintâi sunt reproduse numele și prenumele

autorului – cu ortografia originală, în varianta consemnată de marile enciclopedii, exclusiv dinaintea primei tălmăciri –, titlul și subtitlul traducerii românești, titlul și subtitlul străin – între paranteze rotunde, în forma încetățenită în istoriile literare italiene –, localitatea de apariție, editura și/sau tipografia, anul, numărul de pagini, indicații privitoare la viața cărții – prefete, postfete etc. Secțiunile următoare conțin, în ordine, aparițiile în foileton, pe cele fragmentare și pe cele în volum, precum și referințele critice, speciale și generale – acestea din urmă plasate la prima tălmăcire, când din opera literară a unui romancier s-au tradus mai multe titluri –, fiecare fiind structurată după criteriul cronologic.

Informația bibliografică extrasă din presă cuprinde, în ordine, următoarele elemente: prenumele și numele autorului, titlul articolului, numele sau sigla publicației, anul de apariție în cifre romane și arabe (numai în arabe, când anul nu era menționat și în cifre romane), numărul (fac excepție acele publicații în cazul cărora acesta nu a putut fi stabilit), precum și pagina sau paginile unde se găsește informația. Autorul ne avertizează că, „din motive de spațiu, în cadrul listei de referințe critice nu a fost menționat titlul cronicii și al recenziei, dacă acesta reproducea titlul cărții și numele autorului ori apărea într-o rubrică specială” (p. 38). Pentru cărți, informația bibliografică cuprinde, în aceeași ordine, sigla corespunzătoare volumului și pagina sau paginile unde se găsește informația. În cadrul fiecărui articol, informația extrasă din cărți și reviste nesiglate a fost reprodușă prin transcrierea tuturor elementelor bibliografice necesare. Referințele critice din volume sunt grupate, în cadrul fiecărui an, după cele din periodice, în ordine alfabetică.

Dincolo de faptul că reprezintă prima încercare de prezentare complexă a receptării romanului italian în țara noastră, cartea lui Ion Istrate este importantă și pentru capitoul

introdutiv, *Italianistica românească și farul său din Pincio* (p. 7-36), o sintetică istorie a italianisticii românești din perioada 1965-1989. În acest capitol, Ion Istrate vorbește mai întâi despre reactivarea italieniștilor din perioada interbelică, printre care Alexandru Balaci, „elevul lui Alexandru Marcu, cel care studiasse, între 1923-1924, la Școala Română din Roma și devenise, din 1928, profesor titular la Catedra de limba și literatura italiană a Universității din București” (p. 9); Viorica Lascu, soția lui Nicolae Lascu, „bursier al Școlii Române din Roma între 1932-1934” (p. 10); Maria Oprean, cea care a lucrat mulți ani ca dactilografă, dar care se va dovedi „un profesor excepțional” (p. 11); Eta Boeriu, care va fi angajată doar în 1957, ca simplu asistent, la Conservatorul „Gh. Dima” etc., mărturisind la nota 6 de la p. 10 că multe dintre datele referitoare la activitatea italieniștilor clujeni i-au fost puse la dispoziție de Manuela Deatcu și de conf. univ. dr. Helga Tepperberg.

Autorul ne prezintă apoi, pe scurt, „în strânsă legătură cu inițiativele politice care i-au hotărât dezvoltarea [...] drumul sinuos, marcat de momente de decădere, dar și de reușită” (p. 34) pe care l-a urmat italianistica românească. Aflăm, astfel, că școala de italianistică românească s-a constituit în perioada interbelică și că „în aceeași perioadă interbelică apar primii traducători de forță, recrutați, în genere, dintre elevii lui Alexandru Marcu, la rândul său un mare tălmăcitor, alături de G. Călinescu, reprezentantul cel mai de seamă al Școlii Române din Roma” (p. 35). După depășirea momentului 1965 se remarcă un „nou pluton de traducători, între care cei mai harnici se vor dovedi George și Adriana Lăzărescu. Ei vor lucra alături de Alexandru Balaci, Florian Chirițescu, Doina Condrea-Derer, Ștefan Crudu, Constantin Ionică, Mihai M. Ionescu, Rodica Locusteanu, Despina Mladoveanu, Elena Murgu, Tatiana Popescu-Ulmu, Florian Potra, Dragoș Vrân-

ceanu” (p. 35). Acestora li se adaugă tălmăcitorii pe care Ion Istrate îi numește „solitari”, pentru că au tradus foarte puțin, dar au reușit, în perioada respectivă, să ofere versiuni excepționale ale unor capodopere ale romanului italian. „Un exemplu grăitor îl constituie, în acest sens, traducerea românească a romanului *Il Gattopardo*, de Giuseppe Tomasi di Lampedusa, realizată de Tașcu Gheorghiu” (p. 35).

Urmărirea dinamicii traducerilor, sub raport istoric, îi oferă autorului, în final, o reflecție amară: „Nu a fost, cu alte cuvinte, idee mai exploatată și mai deformată decât aceasta, a iubirii pentru patria străbunilor, în toate variantele ei, ca sorginte a latinității, ca rai al culturii, ca izvor al modernității, ca model și exemplu pentru dezvoltarea viitoare a națiunii. De unde și enorma voință de a-i specula înțelesurile, până la limita demagogiei. Italienistica românească, în ceea ce are ea bun și rău, s-a dezvoltat, să o spunem deschis, nu numai pe fundalul acestei realități, *ci și ca o latură a sa*, afirmație valabilă și în ceea ce privește traducerile din romanul peninsular” (p. 36).

Încheiem prezentarea noastră, subliniind, informația densă, bazată pe un număr impresionant de surse de specialitate, element care face din volumul *Romanul italian în România (1843-1989)*. *O exegeză bibliografică* un eveniment editorial.